

65.062
X-12

МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ**

М.Т.ҲАЙДАРОВ, М.З.КАЛАНОВА

МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ

**Ўзбекистон Республикаси
Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган**

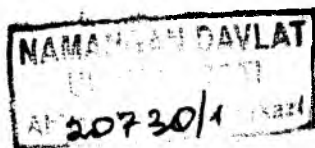
**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

HAYDAROV M.T., KALANOVA M.Z.

MACROECONOMIC ANALYSIS

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

Ҳайдаров М.Т, Каланова М.З. Макроиқтисодий таҳлил
(Ўқув қўлланма) – Т.: ТДИУ, 2004 – 128 бет.

Ўқув қўлланмада макроиқтисодий таҳлилда фойдаланиладиган асосий иқтисодий тушунчалар ва категорияларнинг моҳияти, улар орасидаги ўзаро боғлиқликлар, яратилган ижтимоий-иқтисодий ҳолатларни таҳлил қилиш ва ҳисоблаш усуллари баён этилган. Бунда иқтисодий фанларнинг ютуқлари ва жаҳон амалиёти ҳамда халқаро молия институтлари талабларига асосланилган.

Қўлланма иқтисодий таълим йўналишларининг бакалаврлари, магистрлари, профессор-ўқитувчилари ва иқтисодий интеграция шароитида макроиқтисодий таҳлилга қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Маъсул муҳаррир: и.ф.д., проф.
Холмўминов Ш.Р.
Тақризчилар: и.ф.н., проф.
Ишмуҳамедов А.Э.;
и.ф.н., проф. Котов В.А.

Haydarov M.T., Kalanova M.Z. Macroeconomic analysis
(Manual) – T.: TSEU, 2004 – 128 pages.

This manual is about main categories and economic terms of macroeconomic analysis, their relations, social- economic relations and ways of calculation.

The manual is based on the achievements of economic science, world practice and international financial institutions.

This manual is designed for the bachelor and master's students of Higher Educational Establishments as well as for professor-lecturers and for those interested in analysis of macro-economy.

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh. R.

References: doctor of economic science,
prof. Ishmuhammedov A.E.;
doctor of economic science,
prof Kotov B.A.

КИРИШ

Халқаро иқтисодиётга интеграциялашиш, Халқаро валюта фонди (ХВФ), Жаҳон Банки, Осиё Ривожланиш Банки каби халқаро молия ташкилотлари фаолиятига қатнашиш бир қанча қоидаларга риоя қилишни талаб этади. Булардан бири мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий ривожланишини таҳлил қилганда макроиқтисодий кўрсаткичларни бир хил усул ва услубларда ҳисоблашдир. Дарҳақиқат, мамлакатнинг иқтисодий ҳолатини, ўтказилаётган жорий чора-тадбирлар зарурлигини, уларнинг самарасини баҳолашда иқтисодий таҳлил жуда катта аҳамиятта эга. Таҳлилнинг муҳим вазифаларидан бири мамлакатда содир бўлаётган жараёнларни моделлаштириш сифатини ошириш, ўтказилаётган иқтисодий сиёсат натижаларини аниқлашдир. Макроиқтисодий таҳлил асосий илмий-амалий йўналишлардан бири бўлиб, макроиқтисодий кўрсаткичларни ўзаро боғлиқ жиҳатларини аниқлашга ёрдам беради.

Ўшбу ўқув қўлланмани вазифаси миллий иқтисодиёт кўрсаткичларини баҳолаш ва мониторинг ўтказишда фойдаланиладиган усуллар тўпламини ўргатишдир. Шу мақсадда унда мамлакатимиз ишлаб чиқаришидаги товар ва хизматларнинг жами ҳажмини ҳисоблаш, инфляция суръатларини, ишсизлик даражасини, тўлов баланси сальдосини ва валюта алмаштирув курси кўрсаткичларини таҳлил қилиш усул ва услублари баён этилган.

«Макроиқтисодий таҳлил» кўрсатилган иқтисодий агрегатларнинг ўзгаришларини тушунтириб, иқтисодиётда кутилмаган ўзгаришларнинг олдини олиш ва бу борада тегишли чора-тадбирларни, йўлларни таклиф этиш мақсадига асосланган. Мамлакатда содир бўладиган ҳолларнинг аниқ таҳлили ва бу жараёнда зарур бўладиган сиёсатни ишлаб чиқиш аниқ иқтисодий ва статистик маълумотларни изчиллик билан тўплашни талаб этади.

Ўқув қўлланманинг мақсади ҳисобот асосларини ўргатиш, мамлакат иқтисодиётида даромад ва бойликлар тақсимотига, ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларнинг фаолиятига таъсир этувчи бюджет, солиқ, пул-кредит сиёсатлари, тўлов балансини ва ташқи қарзни таҳлил қилаётганда асосий концепциялар, солиқ соҳаси, давлат харажатлари ва капитал қарз сиёсати билан таништиришдан иборат.

«МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ»ГА КИРИШ

1.1. Диалектика ва иқтисодий таҳлил

Иқтисодий таҳлил асосланадиган диалектиканинг асосий тамойилларига қуйидагиларни киритиш мумкин: ҳамма нарса ҳаракатда; аниқ алоқаларда, ўзаро боғлиқликда ва бир-бирини тақозо қилишда, координацион ва суб координацион аниқликда; зарурат ва тасодифнинг намоён бўлишида; қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва ўзаро курашида; миқдорни сифатга ва сифатни янги миқдорга ўтказишда, инкорларни инкорли англашда.

Ҳаракат – бу, табиат, жамият, иқтисодиёт, фан, маданият ва инсон ривожланишининг сўзсиз шартидир. Таҳлилнинг хусусияти, зарурати ва қийинлиги статистикада эмас, балки динамикада ўрганилаётганида. Таҳлилчи бу ерда фотогафга эмас, балки бир кадрдан иккинчисига, бир ҳаётий вазиятдан бошқасига доимий ўтишни акс эттириб, ҳодисаларнинг объектив занжирини яратувчи кинооператорга ўхшайди.

Ҳаракатнинг ўзи – бу, жуда мураккаб ҳодиса, ўзида гоҳо кенгайиб, гоҳо қисқариб, спирал бўйлаб тенг айлана бўйича ўтмишнинг қайтарилишини диалектик бирлаштирувчи ва узлуксиз динамизмининг дискретлик ҳодисалари билан, критиклигининг конструктивлик билан яққол бирикмасидир. Буларнинг барчаси иқтисодий таҳлилнинг услубияти ва методикасида тегинлича акс этиши керак.

Демак, иқтисодий таҳлилнинг предмети – бир-бири билан у ёки бу алоқада, доимий ҳаракат ва ривожланишда бўлган предметлар ва ҳодисалар тўпламидан иборат бўлган тадқиқотчиликдир. Бу алоқалар хилма-хилдир ва қисмни бутунича ҳамда ақсинча муносабатларда, тенгликлар ва тенгсизликларда, аниқ ёки ноаниқ ўзаро бўйсунувчиликда, бир-бирини тақозо қилишда ва ўзаро боғлиқликда ўз аксини топади. Бирининг ҳолати ўзгариб, иккинчисига ўтишида акс этувчи ўзаро муносабат табиий, ижтимоий, иқтисодий ҳодисаларни мантикий-услубий ва гнесеологик билишдир. Иқтисодий ҳодисаларни, бу ҳодисаларнинг ўзаро муносабатини, аниқ ва умумий кўринишини ўрганмасдан уларнинг тузилмасини, хосаларини, воқеъликнинг қонунларини билиш мумкин эмас. Барча мавжудотни қамраб олувчи ҳодисалар, жараёнлар, предметларнинг ҳамма нарсани қамраб олувчи алоқаси муносабатлар “тури” орқали бир бутунни яратади ва бу тадқиқот объекти бўлади.

Бунда сабаб-оқибат алоқани топиш, айниқса, муҳимдир, чунки сабаб оқибатни келтириб чиқаради, оқибат эса кейинги бошқа ҳодиса ёки ҳолатнинг сабабига айланади ва бу, узлуксиз давом этади. Бу ерда биз яна координация ва субкоординация намоён бўлган доимий ҳаракат, ривожланиш ва ўз-ўзини ривожлантириш жараёни билан тўқнашамиз. Маълумки, сабаб-оқибат муносабатлар функционал ва стохастикга бўлинади, лекин улар ҳеч қачон сабабсизлик, тасодифга айланмайди.

Фалсафий маънода таосидфнинг ўзи заруратнинг намоён бўлиш шаклларида биридир, у қандайдир сабаблиликнинг (айрим вақтда жуда кам учрайдиган) ҳосиласидир.

Бу ерда биз «детерминант» ва «функционал боғлиқлик» тушунчалари билан тўқнашамиз. Агар биринчиси ўрганилаётган ҳодисалар ўртасидаги аниқ қатъий алоқадорликни билдирса, иккинчиси эҳтимолли алоқа билан характерланади. Шундан иқтисодий таҳлилнинг услублари чизиқли алоқа хос бўлган детерминант ёки эҳтимолли боғлиқликларни аниқловчи стохастик услублар сифатида намоён бўлади.

“Фалсафа”нинг асосий муаммоларидан бири қарама-қаршиликлар бирлиги ва ўзаро кураши, тарихий, шу жумладан, иқтисодий ривожланишининг зиддиятлилиги ҳақидаги муаммодир. Ҳеч бир формация бир текис ривожланмаган. Уларнинг ҳар бирига ривожланишнинг эгри чизиқли, зигзагсимон, олдинга кетиш, орқага қайтишлик характери хос бўлган. Ҳозирда Россия ва бошқа собиқ социалистик лагерь мамлакатларининг иқтисодиёти бунга ёрқин мисолдир. Қарма-қаршиликларнинг бирлиги ва ўзаро кураши, антогонистик ва ноантогонистик зиддиятларнинг мавжудлиги олға ҳаракат қилишнинг энг қудратли воситаларидан бири ҳисобланган. Глобал характерга эга бу қонун ўзини макродаражада яққол намоён қилиб, турли иқтисодий-таркибий қисмларнинг ўзаро муносабатига таъсир этади, Моварауннаҳр икродаражадаги тузилмаларда ҳам ўз аксини топади. Ушбу қонуннинг корхоналар ва уларнинг асосициялари хўжалик-молиявий фаолиятига таъсирини иқтисодий таҳлил топиши ва келиб чиқиши мумкин бўлган салбий оқибатларнинг қўл остидаги воситалар ва усуллар билан олдини олиши, шу усуллар ва воситалар билан зиддиятли ривожланиш натижаси бўлган ижобий сифатли оқибатга ёрдам бериши керак.

Иқтисодий таҳлилни диалектик билиш билан миқдор ва сифат фалсафий муаммоси айниқса яқинлаштирилади. Билиш, фикрлаш, таҳлилга миқдорий ёндашувнинг асосида асосан динамик жараён ривожланишининг узлуксизлиги эмас, унинг дискретилиги ётади. Бутунлик эмас, балки қисмларга бўлиниш, ле-

кин улар ҳам бутунга бирлашадилар. Миқдорни тадқиқ қилишга ҳисоб ва ўлчов характерлидир. Миқдорни фалсафий тушунча сифатида предметлар ва уларнинг қисмлари, хоссалари ва алоқаларининг ўзаро боғлиқлиги, формал ўзаро муносабати сифатида таърифлаб, булар сон, катталиқ, ҳажм, у ёки бу хоссанинг намоён бўлиш даражалари кўпдан-кўп ўлчовлари билан ифодаланади.

Масалала тарихий нуқтаи назардан қараб, шуни айтиш керакки, авваллари иқтисодий таҳлил асосан сифатмас, балки миқдор категорияларидан фойдаланган. Шу вақтнинг ўзида бу категориялар фақат диалектик бирликда, миқдорни янги сифатга ва янги сифатнинг янги миқдорга ўтишида кўриб чиқилиши керак. Ахир маълумку, янги сифат миқдорига ҳам ижобий таъсир қилади. Масалан, халқ истеъмоли маҳсулотлари сифатининг ўсиши уларнинг мустаҳкамлигини оширади ва фойдаланиш мудатини узайтиради, бу эса ушбу маҳсулот ишлаб чиқаришнинг янги миқдорий ўсишини талаб қилмайди. Жаҳон андозаларига кўра, биз анча орқада қолганмиз, деярли рақобатбардошликка эга эмасмиз ва ривожланишимиз заҳиралари авваламбор бу соҳададир. Агар кўриб чиқилаётган категорияни аниқ ифодаласак, сифат – бу, объектнинг мавжуд хоссалари, ички ва ташқи аниқлиги, нисбий барқарорлигининг функционал бирлигидир, нисбийликнинг маъноси шуки, сифат, мукамалликнинг чегаралари йўқ.

Ниҳоят, “инкорни инкор” диалектик қонуни ва унинг иқтисодий таҳлил услубиятига таъсири ҳақида. Бунда биз таҳлил объекти чексиз йўқ бўлувчи ва янгидан пайдо бўлувчи хўжалиқ жараёнлари эканлигини, сўзсиз, яна бир бор тасдиқлашимиз лозим.

1.2. Макроиқтисодий таҳлил ва МХТнинг роли

Макроиқтисодий таҳлил турли иқтисодий ўзгарувчилар орасидаги функционал ўзаро алоқаларнинг параметрларини баҳоласдан иборат. Макроиқтисодий таҳлил ўтказилганда ижтимоий-иқтисодий жараёнларни моделлаштириш кенг қўлланилади.

Макроиқтисодий таҳлилнинг воситалари қуйидаги моделлардир: эконетрик, вақтли қаторлар, имитацион, умумий мувоzanат. Юқорида айтилган моделлар миллий ҳисоблар тузилмаси МХТ доирасида жорий, ўзгармас нархларда ўсиш ва қўшимча ўсишнинг суръатларида тузилади.

Макроиқтисодий тадқиқот учун қўлланиладиган моделлар тадқиқотчи мансуб бўлган иқтисодий мактаб ҳамда ўтказилаётган таҳлил мақсадига қараб фарқланади. Лекин МХТ яг-

на шартда - улар ишлаб чиқариш, истеъмоллар ва МХТ асосида ётган бошқа асосий тушунчаларга зид бўлмаслик шarti билан барча иқтисодий мактаблар талабига жавоб беради.

МХТ макроиқтисодий ҳисобларнинг, актив ва пассив балансларнинг ҳамда жадвалларнинг мантиқий кетма-кет, бутун тўпламидан иборат. Уларнинг асосида халқаро даражада келишилган қатор тушунчалар, таснифлар ва ҳисоблар қоидалари ётади. Ҳисобларнинг комплекс тизими иқтисодий таҳлил, қарор қабул қилиш ва сиёсат, ишлаб чиқариш мақсадлари тўғри келадиган шаклда иқтисодий маълумотларни тузиш ва бериш имконини беради.

МХТ макроиқтисодий маълумотларни қайта ишлаш ва уларни макроиқтисодий таҳлил эҳтиёжлари учун керакли шаклга тизимли равишда келтиришга имкон берувчи бухгалтерия ҳисобининг тизими сифатида ишлаб чиқилган. У миллий иқтисодиёт кўрсаткичлари таҳлилида, баҳолашда ва мониторингида муҳим роль ўйнавчи ахборотнинг узлуксиз оқимини ташкил этиш учун халқаро ҳамжамият тан олган асосдан иборат.

Расмий доиралар иқтисодий статистика маълумотларини таққослашни таъминлашга қизиқишни биринчи бор 1928 йилда намён қилишди. БМТ ягона статистикани яратиш ва маълумотларни беришнинг бир хил услубларини қабул қилиш мақсадида иқтисодий статистика бўйича халқаро конференция ўтказди.

МХТ тарихида 2 та тенденциянинг бирикмаси кузатилган: миллий ҳисобчиликнинг ривожланиши ва статистика масалаларининг интернационализацияси.

1939 йил Миллатлар Иттифоқи биринчи бор миллий дармадни, баҳоларни эълон қилди.

МХТнинг айрим қоидалари: 1953, 1968 ва ниҳоят, 1993 йилларда кўриб чиқилган. МХТ 1993(МХТ-93)нинг муҳим хусусиятлари қуйидагилардир: соддалик, модернизация, аниқликлар ва соддалаштириш ҳамда келишилганлик. МХТ биринчи марта нашр этилганидан бери турли мамлакатлар иқтисодиётида ўзгаришлар рўй берди. Олиб борилаётган сиёсатнинг энг асосий муаммоларидан бири инфляция эди. Кўпгина мамлакатларда, айниқса, ўтиш иқтисодиёти мамлакатларда Давлат бошқарув органлари (ДБО)нинг роли ўзгарди. Хизматлар соҳасидаги фаолият муҳим аҳамият касб этди. Молиявий институтларнинг тузилмаси мураккаблашди.

МХТ-93да операцияларнинг ноқонунийлиги уларни ҳисобларга киритмасликка асос бўла олмаслиги кўрсатилган. Тизимнинг охириги таҳририда қўшилган қиймат солиқлари категориясига тегишли ва қатор мамлакатларда 1968 йилдан кейин

киритилган солиқларни ҳисобга олиш услублари тавсия этилган. Ниҳоят, МХТ-93 да расмий кўп валюта курсли тизимларда ҳисобга олиш тартиби бўйича тавсия берилган.

МХТ-93ни қабул қилиш БМТнинг иқтисодий ва ижтимоий кенгашига, статистика қўмитасига Нью-Йоркда 22 февраль 3 мартда бўлиб ўтган 27-сессиясида тавсия қилинган.

1.3. МХТдан фойдаланиш соҳалари

Юқорида айтилганларни ҳисобга олиб, МХТни қўллашнинг асосий соҳаларини белгилаймиз:

1. Макроиқтисодий таҳлил. МХТ ушбу таҳлил учун қулай асосдир, чунки етарлича эгилувчандир, турли иқтисодий назариялар ва ғояларга тўғри келади, иқтисодий ривожланишнинг турли босқичларида фойдаланилади.

2. Турли даврлар учун маълумотларнинг солиқтирма таҳлили. МХТ энг муҳим макроиқтисодий агрегатларнинг вақт давомида ўзгаришини кузатишга имкон беради.

3. Мамлакатлараро ёки ўзаро таҳлил. Турли мамлакатлар бўйича маълумотларни таққослаш. МХТ халқаро ташкилотлар томонидан фойдаланилади, таърифланиш ва таснифланишнинг тегишли халқаро андозаларга тўғри келадиган маълумотларини беришга имкон яратади. Бу маълумотлар асосида Халқаро валюта фонди (ХВФ)га аъзо мамлакатларнинг квоталарини ҳисоблашда имтиёзли ёрдамга ҳуқуқлар ҳақида қарорлар қабул қилинади. Умуман олганда, мамлакатлараро таҳлил турли мамлакатлардаги иқтисодий ҳолатни таққослаш учун қўлланилади.

Бундай таққослаш ишлаб чиқариш ҳажми кўрсаткичларини умумий валютада ўтказишни талаб қилади. Амалиётда Ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)нинг миллий валютадага оид маълумотларини ўтказиш бозор курсларида амалга оширилади. Бу айирбошлашни қайта ҳисоблаш мақбул бўлади, агар бозор (ёки расмий) айирбошлаш курслари тегишли мамлакатларда таққосланадиган мамлакалардаги товарлар ва хизматларнинг ўрта тортилган нархлар нисбатларига тенг бўлса. Бу ўзаро алоқа харид қобилиятининг Паритети (ХҚП)дан кескин фарқ қилиши мумкин, бу эса ЯИМнинг улуш коэффицентларида ўзгаришларга ва демак, таққослашда систематик хатога олиб келади.

Марказий режалаштиришда пировард ишлаб чиқариш ҳажмини баҳолаш учун бошқа тизим — моддий маҳсулотлар тизими (ММТ) ишлаб чиқариш, унинг доирасида ишлаб чиқариш ялпи ҳажми кўрсаткичи бўлиб моддий ишлаб чиқаришнинг соф маҳсулоти хизмат қилган. ММТнинг МХТдан асосий

фарқи шундаки, ММТда амортизация ва номоддий хизматлар секторининг қўшилган қиймати ҳисобга олинмаган.

МХТда иқтисодиётнинг 5 та асосий сектори фарқланади: уй хўжаликлари, корхоналар, молиявий сектор, ҳукумат ва ташқи сектор.

Уй хўжаликлари иқтисодий ресурсларнинг асосий етказиб берувчиларидир. Улар турли омил бозорларига меҳнат ресурсларини, ер ва капитални таклиф қилишади, товарлар бозорида товарлар ва хизматларга талабни пайдо қилишади, лекин юридик шахс бўлмаган корхоналарни тузиб, ишлаб чиқарувчилар сифатли фаолият кўрсатиши мумкин.

Корхоналар ер, ишчи кучи ва капитал каби ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланишади.

Молиявий сектор молиявий характердаги воситачилик хизматлари билан иқтисодиётни таъминлайди.

Ҳукуматнинг иқтисодий роли самарали меъёрий-ҳуқуқий базани яратиш, айрим ижтимоий неъматларни ишлаб чиқариш, солиқ тизимини назорат қилиш ва давлат харажатларини бошқаришдан иборат.

Ташқи дунё сектори иқтисодиётнинг норезидентлар билан барча операцияларини бирлаштиради.

Макроиқтисодий таҳлил диалектик қонунларга асосланади. Иқтисодий таҳлил предмети бўлиб, ўзаро алоқадор, доимий ҳаракатдаги ва ривожланадиган предмет ва ҳодисалар тўпламидаги тадқиқ қилинадиган реаллик ҳисобланади. Макроиқтисодий таҳлил асосида XX аср бошидан бери жаҳон ҳамжамияти фойдаланаётган ва доимо ривожланаётган ҳамда жаҳон иқтисодий интеграцияси глобализациясини ҳисобга олиб, қайта ишланаётган миллий ҳисоблар тизими доирасидаги иқтисодий моделлар ётади.

Назрорат ва муҳокама учун саволлар

1. “Иқтисодий таҳлил”нинг предмети нима?
2. Макроиқтисодий таҳлил қандай диалектика қонунларига асосланади?
3. Бирламчи статистикани яратишнинг қандай босқичларини биласиз?
4. МҲТ иқтисодиётнинг қандай соҳаларида ишлатилади?

Асосий адабиётлар

1. А. Луссе. Макроэкономика. Санкт-Петербург, изд. «Питер», 1999.
2. Макроиқтисодий таҳлил ва сиёсат. ХВФ семинар материаллари, –Вена, 2000.
3. Ўзбекистон Республикаси Статистика Департаменти «Миллий ҳисобот тизими».
4. «System of National Accounts» Commission of European Communities, International Monetary Fund, Organization for Economic Cooperation and Development, United Nations and The World Bank, 1993. Volume 1.
5. Theoretical Aspects of the Design of Fund-Supported Adjustment Programs. A study by the Research Department of the International Monetary Fund, Occasional paper 55, IMF, Washington, D.C., September 1987.

ИҚТИСОДИЁТНИНГ РЕАЛ СЕКТОРИ

2.1. Миллий даромадлар ва маҳсулотлар ҳисоби

Асосий макроиқтисодий ҳисоблар миллий даромад, миллий маҳсулот ҳисоблари, тўлов баланси, давлат молия статистикаси ва пул-кредит обзори ҳисобланади. Бу ҳисоблар умумий мақсад учун хизмат қилади. Улар иқтисодий таҳлил ва иқтисодий сиёсатга доир қарорлар қабул қилиш учун пойдевор ҳисобланади. Иқтисодиётнинг турли нуқтаи назарларини характерлашига қарамай, уларнинг ҳаммаси ягона концепцияга асосланади ва ягона тизимни ташкил этади. Бу бобни ўрганишдан мақсад — шу тизимни ва шу ҳисоблар ўртасидаги алоқаларни ўрганишга қаратилган.

«Макроиқтисодиёт»нинг предмети иқтисодий аграгатларни ўрганиш ҳисобланади, чунончи, харажатлар, даромадлар ва ишлаб чиқариш ҳажми умумий даражаларини; бандлик кўрсаткичлари; баҳо ва иш ҳақи; ташқи савдо оқимлари; солиқ тушумлари ва давлат харажатлари; пул ва кредит оқимлари. Амалиётда макроиқтисодиёт уч масалани ечишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди: ўзгаришларни иқтисодий агригатлар орқали тушунтириш; иқтисодий ўзгарувчилар ўзгариши оқибатларини башоратлаш; иқтисодий сиёсатни аниқловчи шахсларга у ёки бу иқтисодий мақсадларга эришишига ёрдам бериш. Равшанки, иқтисодий ривожланиш сабаб ва оқибатларини таҳлил қилиш учун, аввало, иқтисодий ҳолатларни ўлчашни билиш лозим. Миллий ҳисоблар асослари макроиқтисодий ўзгарувчилар ҳақидаги зарурий ахборотларни системалаштирилган тарзда қайд қилиш мақсадида ишлаб чиқилган.

Энг муҳим бўлган макроиқтисодиёт агригатлари, бу — ишлаб чиқариш ёки “маҳсулот” умумий ҳажми қийматидир. Бозор иқтисодиётида ишлаб чиқариш ҳажми ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) сифатида аниқланади ва мазкур ҳисоб тизими миллий ҳисоблар тизими (МХТ) деб аталади. Бу бўлимда МХТ мувофиқ миллий берилмалар ҳисобининг бир қатор асосий концепцияси ва таъсифлари ифодаланган. МХТ у ёки бу мамлакатнинг маълум даврдаги ишлаб чиқариши ҳажми ҳақида маълумот олишга имкон беради. Ҳисобларнинг ўзи эса шундай ишлаб чиқилганки, улар ёрдамида асосий иқтисодий саволларга жавоб олиш мумкин. Масалан, “Мамлакатда қайси маҳсулот ишлаб чиқариляпти ва қай миқдорда?”, “Мамлакат иқтисодиётида қандай ишлаб

чиқариш секторлари мавжуд?”, “Миллий даромад ишлаб чиқариш омиллари орасида қандай тақсимланади, хусусан, меҳнат ва капитал ўртасида?”. Миллий ҳисоблар иқтисодий таҳлил билан шуғулланувчилар каби иқтисодий режалаштиришларни амалга оширувчиларга ҳам зарур. Чунки улар:

- муҳим иқтисодий ўзгаришларнинг ўлчови ва иқтисодий ривожланиш таҳлилини ўтказиш учун мос статистик асосни;
- иқтисодий ривожланиб боришни баҳолаш учун даврлар кўрсаткичларини таққослаш имкониятини;
- иқтисодиёт потенциал имкониятлари кўрсаткичларини ҳақиқий иқтисодий кўрсаткичлари билан таққослаш имконини;
- турли мамлакатлар орасида таққослаш ўтказишга имкон берувчи умумий асосни таъминлайди.

Иқтисодий ривожланишни ўрганиш учун иқтисодий агрегатларнинг миқдорий аҳамиятини аниқлаш ҳамда мамлакат иқтисодиётини, субсекторлар орасидаги алоқаларни яққол ҳолда кўрсатиш зарур. Миллий даромадлар ва маҳсулотлар ҳисоби бу иккала масала ечимини таъминлайди.

МХТ бозор иқтисодиёти амал қилаётган мамлакатларда бир неча ўн йиллардан бери қўлланилади. Авваллари марказлаштирилган режалаштириш қўлланилган мамлакатларда ишлаб чиқаришнинг охириги ҳажмини ўлчаш учун ўзга тизим ишлаб чиқилган. Бу тизим моддий маҳсулотлар тизими (ММТ) дея номланиб, унинг кўрсаткичи сифатида моддий ишлаб чиқариш соф маҳсулоти хизмат қилади.

ЯИМ ва “Миллий ишлаб чиқариш соф маҳсулотлари” тушунчаси

Авваллари марказлаштирилган режалаштириш амал қилган мамлакатларда ишлаб чиқариш ҳажмини ўлчаш учун “Моддий ишлаб чиқариш соф маҳсулот” (МИСМ) номини олган миқдор қўлланилган. МИСМ марказий режа асосида ётувчи харажат-маҳсулот жадвалидан келиб чиққан. МИСМ ва ЯИМ орасидаги фарқ шуки, МИСМ таркибига амортизация ва номоддий хизмат секторига қўйилган қийматнинг маълум қисми қўйилмайди. МИСМ таркибига моддий ишлаб чиқариш маҳсулотининг тақсимоти билан боғлиқ хизмат киради, масалан, транспортрофка, сақлаш ва маркетинг. Бундай хизматларга моддий ишлаб чиқариш жараёни “давоми” деб қаралган. Бундан ташқари МИСМ таркибига ишлаб чиқариш жараёнида қўшимча қўшилаётган ресурслар кирмасида, улар МИСМдан чиқариб ҳам ташланмаган. Шу билан бир вақтда авваллари марказлаштирилган режалаштириш қўлланилган турли мамлакатларда номоддий хизматлар орасида қайсилари кириши амалиётда турлича ҳал қилинган.

Шундай қилиб, МИСМ асосида ЯИМни ҳисоблаш учун унга амортизация ва барча номоддий хизматлар қўшилган қиймати, шу жумладан, давлат бошқарув органлари қўшган қиймат суммасини қўшиб ва ундан ишлаб чиқариш жараёнида қўшимча қўшиладиган ресурслар сифатида қўлланилган номоддий қийматлар суммаси айрилганига тенг. Бунда тўғрилаш натижасида олинган ЯИМ қиймати кўп ҳолларда МИСМ кўрсаткичидан 20-30% юқори бўлган.

Асосий концепциялар

Ишлаб чиқариш умумий ҳажми. Бозор нархларида ҳисобланган ЯИМ ишлаб чиқарувчи бирлик — резидентлар хўжалик фаолиятининг охириги натижасини ифодалайди. У барча ишлаб чиқарувчи бирлик—резидентлар томонидан қўшилган қийматларнинг янги суммасини акс эттиради. У яна охириги товар ва хизматлар истеъмолининг суммасидан импорт товар ва хизматлар суммасини чиқариб ташлаганига ёки бўлмаса ишлаб чиқарувчи бирлик резидентлар томонидан тақсимланган даромадлар суммасига тенг. Ҳисмоний шахс ёки ташкилот “бошқа ҳудудларга қараганда кўпроқ алоқалар” ёки унинг манфаатлари маркази жойлашган мамлакат резиденти ҳисобланади. Бундай ҳолатда чет элликлар тасарруфидаги корхоналар манфаати маркази деб улар ўз фаолиятини олиб бораётган мамлакат ҳудуди тушунилади. Шундай қилиб, МХТ мувофиқ мамлакат ҳудудида амал қилаётган барча корхоналар, улар қисман ёки тўлиқ чет элликлар мулки бўлсада, резидентлар, деб аталади. Бундан келиб чиқадики, чет элдаги фелиаллар ва ички корхоналар шўба корхоналарига уларнинг бош компониялари жойлашган мамлакат резидентлари деб қаралмайди. Ҳисмоний шахслар миллий ҳисоблар (тўлов баланси) тузишда миллати ва фуқаролигидан қаъти назар мамлакат ҳудудида I йил ва ундан ортиқ яшаётган бўлса, резидент ҳисобланади. Давлат бошқарув органлари ходимлари фаолиятини хорижда олиб боришса ҳам ўз мамлакатлари резидентлари ҳисобланишади. Шундай қилиб, мамлакатдан ташқаридаги элчихоналар ва унда ишловчи шу мамлакатнинг фуқоролари ўз мамлакатлари резидентлари саналади. Элчихонанинг маҳаллий аҳоли ҳисобидан ёлланган ишчиларга эса ўз мамлакатлари резидентлари дея қаралади.

Ишлаб чиқариш резидентлари хўжалик фаолияти натижасида олинган даромад, асосан резидент ўртасида тақсимланади. Шу билан бирга даромадларнинг маълум бир қисми норезидентларга тўланиши, ташқи дунё (норезидентлар) даромадларининг бир қисми резидентларга ўтиши мумкин. Резидентлар тарафидан олинган даромадларни ҳисоблаш учун ЯИМ,

ЯИМдан норезидентларга тегишли даромадни (ёлланма ишчиларга тўловлар ёки мулкдан даромад) айириб, унга ишлаб чиқарувчи бирлик норезидентлардан келган даромад қўшилади. ЯИМ ва ЯМД орасидаги фарқ "соф хориж даромади" дея номланади ва у мусбат ёки манфий қийматга эга бўлиши мумкин. Бундай тўловлар ва тушумлар асосан инвестициялардан дивидентлар, қисқа ва узоқ муддатли заёмлар бўйича фоизларни олади. Меҳнат даромадлари нисбатан кам, чунки чет элда ишлаётган ишчи бир йил ўтгач, ўша мамлакат резиденти (статистика нуқтаи назаридан) ҳисобланади ва унинг даромади яшаётган давлат ЯИМ ва ЯММга қўшилади. Ташқи омиллардан фойдаланишдан тўловлар ва тушумлар суммасига ер ва бинолар ижараси тўловлари ва муаллифлик (китоб, фильмлар, мусиқа, дастурий таъминот учун) ҳуқуқи эгаларига тўловлар киради.

Трансфертлар

Трансфертлар деб тўловларнинг шундай турига айтиладики, уни амалга оширувчи томон тўлови ўрнига ҳеч нима олмайди ва қабул қилган томоннинг ҳеч қандай мажбурияти бўлмайди. Трансфертларга чет элликликлар, бошқа мамлакатларда ишловчилар жамғармалари репатрияцияси, эмигрантлар туҳфалари, пул ўтказучилар, хайрия ташкилотлари ёрдам тарзида ўтказган воситалар, хорижий давлатлар иқтисодий ёрдам тартибида берган воситалар киради. Трансфертлар ички иқтисодиёт ишлаб чиқаришининг қисми бўлмаганлиги туфайли улар ишлаб чиқариш умумий ҳажми кўрсаткичларига қўшилмайди. Шу билан бирга трансфертларни маълум даврда мамлакат иқтисодиёти эга ва уни охириги истеъмол ёки ялпи жамғармага сарфлаши мумкин бўлган даромадлар бари бир оширади ёки камайтиради. ЯМД ва хорижий трансфертларни акс эттириш учун ялпи миллий ихтиёридаги даромад (ЯМИД) тушунчаси қўлланилади. Модомики, соф трансфертлар манфий ишорада бўлиши (трансферт тўлови трансферт тушумидан катта бўлиши), ялпи миллий ихтиёридаги маҳсулот ҳажми ялпи миллий маҳсулотдан кам бўлиши мумкин.

Номинал ва реал агрегатлар

Номинал агрегатлар деб жорий давр баҳоларида ўлчанадиган агрегатларга, реал агрегатлар деб базис давр баҳоларида ўлчанадиган агрегатларга айтилади. Шундай қилиб, номинал ЯИМ маълум даврдаги товар ва хизматларнинг жорий давр нархлари-

даги ўлчанган ҳажмидир. Реал ЯИМ ҳам шу товар ва хизматларни белгилайди, аммо нархларни базис йили баҳоларида олади. Номинал ЯИМ ўзгариши нарх ёки ҳажм ўзгариши натижасида ҳам юз бериши мумкин. Реал ЯИМнинг ўзгариши охириги маҳсулот ҳажми ўзгаришини акс эттиради. Нархларнинг ўртача даражаси базис йилга нисбатан ўзгаришини номинал ЯИМни реал ЯИМга нисбати каби аниқлаш мумкин. Бу коэффициент ЯИМнинг нарх дифлятори деб аталади. Базис йил учун дифлятор қиймати бирга (ёки коэффициент фоизларида ҳисобланса 100 га) тенг. ЯИМ дифлятори ўртача қийматининг ўзгариши мамлакатдаги инфляциянинг умумий кўсаткичи бўлади.

Товар ва хизматлар

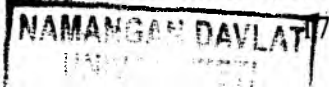
МХТга мувофиқ ҳар бир ишлаб чиқариш бирлиги, у товар ишлаб чиқарадими ёки хизмат кўрсатадими ресурслардан фойдаланиб, маҳсулот ишлаб чиқаради ва қўшилган қиймат яратади. Модмики, ҳамма ишлаб чиқариш бирликлари яратган қўшилган қиймати қўшилса, ЯИМ таркибига ҳаммиша хизмат кўрсатиш соҳаси яратган қўшилган қиймат ҳам қўшилади. Ҳар бир тур маҳсулот баҳоси унга бозорда сотиш нархи ёки тартибга солувчи баҳо “табиий” монополия ҳолатида (масалан, телефон хизмати) ўлчанади. Давлат бошқарувида эса унинг маҳсулоти қиймати давлат секторидаги умумий иш ҳақи суммаси билан ўлчанади. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, хизмат соҳасидаги капитал товарлар эскириши (масалан, саттарош қайчиси эскириши) ҳам ЯИМ таркибига қўшилади: у мамлакат иқтисодий амортизацияси умумий суммаси таркиби ҳисобланади.

Ташқи баланс

Экспортга ишлаб чиқариладиган товарлар охириги маҳсулот қисми бўлади. Умумий истеъмол ва капитал қўйиш ўз ичига импорт товарларини олар экан, ички маҳсулот ҳажмини аниқлаш учун ундан импорт ҳажмини айириш керак. Шундай қилиб, ЯИМни харажатлар билан ҳисоблашда экспортни бошқа харажат комплектига қўшиш, импортни эса айириш лозим.

2.2. Миллий ҳисобнинг асосий айниятлари

Корхона яратган қўшилган қиймат ишлаб чиқариш ҳажми билан оралиқ истеъмол фарқига тенг. ЯИМни барча ишлаб чиқариш бирликлари қўшилган қиймати суммаси каби олиш

мумкин. ЯИМни яна бозор баҳоларида ва (омилларни) қийматлари бўйича ўлчаш мумкин. Кейинги усул даромадларни ўлчаш билан боғлиқ. У ялпи қўшилган қийматдан солиқлар минус ишлаб чиқариш субсидияси айрилганига тенг бўлган ихтиёридаги натижани беради.

ЯИМ (омиллар қиймати бўйича) қ ҳамма омиллар даромадларнинг суммаси (даромадларга солиқларни тўлашдан илгари) = $W+OS$ (1)

ЯИМ (бозор баҳолари бўйича) = ЯИМ (омиллар қиймати бўйича) ITS

$W+OS+ITS$ (2)

Бу ерда: W — ишчиларга иш ҳақи ва бошқа тўловларни жамловчи кўрсаткич;

OS — ишлаб чиқариш бирликлари жорий операциялардан олган (ЯИМ) янги фойда (ўз ичига ижара тўловлари, фоиз тўловлари, амортизация ва фойдани олади);

ITS — субсидиялар чиқариб ташланган билвосита солиқлар (сотувдан ва хўжалик фаолияти учун корхоналар давлатга тўлаган солиқлардан корхоналар давлатдан олган трансфертлар айрилади).

Ялпи ички маҳсулотни яна бозор баҳоларида охириги товар ва хизматларга сарфлар суммаси билан ўлчаш мумкин. Бунда истеъмол харажатлари, ялпи инвестиция ва соф экспорт қўшилади.

$ЯИМ = C+I+(x-M)$ (3)

Бу ерда: C — давлат ва уй хўжаликлари истеъмол харажатлари суммаси;

I — хусусий ва давлат секторида асосий капитал жамғариш ва товар — моддий захиралар қиймати ўзгариши суммаси;

x — товар ва номоддий хизматлар экспорти;

M — товар ва номоддий хизматлар импорти.

Асосий капитал жамғариш деб асосий активлар сотиб олишга айтилади. Асосий активлар бу ишлаб чиқариш жараёнида яратилган ва бошқа ишлаб чиқариш жараёнларида йил давомида ва кўпроқ муттасил равишда фойдаланиладиган активлардир. Капитал жамғаришнинг асосий шакллари:

- яшаш бинолари;
- бошқа қурилиш ва иншоотлар;
- машина ва асбоб—ускуналар;
- “етиштириладиган” активлар, масалан, мева, сут каби-

ларни ишлаб чиқариш учун дарахт ва уй ҳайвонлари.

Миллий даромадлар ҳисоби доирасида ялпи жамғарма ялпи истеъмол қилинмаган даромад сифатида аниқланади. Биринчидан, юқорида кўрсатилганидек қуйидаги айниятлар ўринли:

$$GNI=GDP+YF \quad (4)$$

$$GNDI=GNI+TRF \quad (5)$$

Бу ерда: $GNDI$ – ялпи миллий ихтиёридаги даромад;
 YF – хориждан олинган соф моддий омиллар даромади;
 TRF – хориждан олинган соф моддий омиллар даромади.
Мамлакат иқтисодиётидаги ялпи жамғармалар суммасини қуйидагича тасаввур қилиш мумкин:

$$S=GNDI-C \quad (6)$$

(G) ва (3) тенгламалар ёрдамида қуйидаги муҳим муносабатни оламиз:

$$(S-I) = (x-M)+YF+TRF \quad (7)$$

Бу ифоданинг муҳимлигини баҳолаш жуда қийин. Чунки ушбу айният бизга тўлиқ боғлиқликни билдира олмайди.

У ҳисоб айнияти бўлиб, ҳамisha бажарилади (албатта, агар олдинги ҳисоблашларда хато бўлмаса). У таркибига киритилган агрегатлар ва МХТ ҳисоб қоидалари билан тушунтирилади. (7) айният ички сектор ва тўлов баланси жорий операциялари орасида муҳим алоқа мавжудлигини кўрсатади. Буни қисқа қилиб қуйидагича ифодалаш мумкин: агар хусусий ва давлат сектори харажатлари суммаси даромадлар суммасидан ортса, у ҳолда инвестициялар жамғармалардан ошади ва бу жорий ташқи операциялар ҳисобида камомадда тўғридан-тўғри акс этади.

Иқтисодий назария қоидаси бўйича уй хўжалигининг истеъмоли ва ихтиёридаги даромади ўртасидаги арифметик боғлиқликка қарамай, улар ўртасида ахлоқий боғлиқлик мавжуд. Унинг оддий шакли қуйидагича:

$$CP=a+b YD$$

$$a>0, 0<b<1$$

Истеъмол функциясининг бундай кўринишда ёзилиши истеъмолга чегараланган мойиллик (MPG ёки $\Delta CP/\Delta YD$) нинг

Ўзгармас ва b га тенг бўлишини назарда тутати. Бу вақтда истеъмолга ўртача мойиллик (CPFYD) дир. Унинг ўсиши билан мусбат константи қиймати камайганлиги туфайли камаяди. Бу боғлиқлар шуни тасдиқлайдики, истеъмол ва жамғарманинг ўзгариши иқтисодий барқарорлашувга имкон беради. Модомики, жамғарма коэффициенти иқтисодий кўтарилиш даврида ошиш ва иқтисодий тушқунлик даврида эса пасайиш тенденциясига эга бўлади. Бундан ташқари улар даромадларнинг ўсиши билан узоқ муддатли истиқболда жамғарма коэффицентининг ўсишини тақозо қилади.

Юқорида келтирилган истеъмолнинг оддий тенгламасига яна бир қанча ўзгарувчиларни киритиш мумкин. Бу эса тенгламанинг хўжалик истеъмоли қонуниятларини тушунтиришга хизмат қилувчи “ўзгармас даромад” назариясига мос келишини таъминлашга имкон беради. Кенгайтирилган истеъмол функцияси қуйидагича ёзилиши мумкин:

$$CP = f(YD^*, NW, r, X)$$

Бу ерда: CP – шахсий истеъмолга сарфлар;

YD* - жорий ва келажакда уй хўжаликлари ихтиёридаги даромаднинг ўртачаси ((2) тенгламага мувофиқ аниқланган);

NW – уй хўжаликларининг соф моддий бойлиги;

r – солиқ тўлангандан кейинги бошқа ўзгарувчилар;

X – истеъмолга таъсир этувчи бошқа ўзгарувчилар.

Хусусий секторда капитал қўйилмаларни аниқловчи омиллар

Ялпи капитал қўйилмалар асосий капиталнинг ялпи жамғармаси (машиналар, асбоб-ускуналар, бино ва иншоотлар) га ва товар-материал захираларининг ўсишига бўлинади. Бозор иқтисодиёти амал қилган мамлакатларда капитал қўйилмаларни прогноллашда, қоидага кўра, капитал қўйилмаларни давлат ва хусусий қўйилмаларга ажратиш мақсадга мувофиқ. Давлат капитал қўйилмаларининг прогнози бюджет режаларига мос келиши шарт. Утиш иқтисодиётида бўлган мамлакатларда сиёсий раҳбарлар томонидан ечиладиган муҳим масалалардан бири давлат корхоналарининг капитал қўйилмалари режаси ҳисобланади. Бунинг натижасида бозор кучлари давлат корхоналарининг капитал қўйилмаларини аниқловчи ягона омил бўлмаслиги мумкин.

Хусусий сектор капитал қўйилмалари ЯММ таркибий компонентлари қаторига киради. Уларни прогноллаш катта қийинчиликларни келтириб чиқаради. Саноати ривожланган малакатларда хусусий инвестициялар, қоидага кўра, уй-жой фондига капитал қўйилмалар ва уй-жой билан боғлиқ бўлмаган бошқа

барча фондларга капитал қўйилмаларга ажратилади. Шу билан бирга бу 2 турдаги капитал қўйилмаларнинг ҳар бири учун алоҳида моделлар яратилади.

Хусусий сектор хўжалик капитал қўйилмалари назарий моделларида асосий эътибор инвестор моделлаштиришдан оладиган фойда меъёрини ҳисоблаш унинг келажакдаги сотув ҳажмидан келадиган фойдани кутишига асосланиши мумкин. Инвесторларнинг мувоффақиятга бўлган умиди ва ишончи сезиларли субъективлик элементини ўз ичига олади, буни миқдорий баҳолаб бўлмайди. Бунинг устига капиталнинг чегараланган унумдорлигига ва қийматига асосланган капитал қўйилмаларни оптималлаштиришнинг стандарт моделлари ривожланган молиявий бозорларнинг бўлмаслиги, капитал шаклланишида давлатнинг етарлича сезиларли роли каби институционал ва тузилмавий омиллар мавжудлиги ҳамда бозор механизми номукамаллигининг турлича кўринишлари туфайли қўлланилмаслиги мумкин. Бундан ташқари бу каби моделларни қўллаш кўпинча зарур маълумотларни, хусусан, мавжуд капитал миқдори, ишчи кучи, иш ҳақи харажатлари ва капитал қиймати ҳақидаги маълумотларни олиш мураккаблиги туфайли қийинлашади.

Баъзи бир ишларда таъкидланадиги, бу мамлакатларда хусусий капитал қўйилмаларини чекловчи асосий омиллар бўлиб молиялаштириш баҳоси эмас, балки капитал сифатида қўйиладиган воситанинг йўқлиги ҳисобланади. Бу реал фоиз ставкалари бозор мувозанати даражасидан паст даражада турганлигини ҳамда молиявий ресурслар нархсиз механизмлар орқали тақсимланаётганлигини акс эттириши мумкин.

Бундай мамлакатларда хусусий капитал қўйилмаларнинг миқдорини аниқловчи асосий омиллар банк кредитининг, хориж капитали кириб келишининг ҳамда тақсимланмаган фойданинг мавжудлиги ҳисобланади. Банк кредитининг мавжудлиги ўтказилаётган пул-кредит сиёсатига боғлиқ. Шунингдек, бундан солиқ-бюджет сиёсати ҳам муҳим ўрин тутаяди, сабаби- давлат сектори томонидан банк тизими кредитига талабнинг оширилиши хусусий сектор олиши мумкин бўлган кредит ҳажми чекланишига олиб келиши мумкин.

2.3. Нарх даражасини прогнозлаш. Умумий ҳолатлар

Инфляцияни прогнозлаш турли хил омиллар таҳлил қилинишини назарда тутаяди. Уларнинг баъзилари қуйида келтирилган:

1. Таннархнинг ошишида қандай тенденциялар нархнинг ўсишига имкон яратаяди? 1973-74 ва 1979-80 йилларда энер-

гия ташувчиларга дунё нархларининг кескин кўтарилиши билан харажатларнинг иложсиз ўсиши (ёки таклифнинг таъсири) натижасида нарх-навонинг сезиларли ўсиши бунга мисол бўла олади. Харажатларнинг ўсишини баҳолашда сарфлар кўпайишнинг (пасайишининг) қанча фоизи нархларда ва қанча фоизи паст (баланд) фойда кўринишида корхонанинг ўзида акс этишини таҳлил қилиш зарур.

2. Харажатлар ошиши натижасида фирмалар ўз нархларини қанчалик оширишлари мамлакат иқтисодиёти қайси иқтисодий цикл босқичида турганлигига боғлиқ. Агар товар ва хизматларга талаб юқори ва малакали ишчилар етишмовчилиги бўлса, фирмалар иш ҳақини сезиларли оширишлари ва бунинг кетидан дарҳол кўшимча харажатларни қоплаш мақсадида нархларни оширишлари мумкин (талаб таъсири остидаги инфляция). Бундай ҳолат мамлакат ичида рақобат бўлганда, шунингдек, хорижий ишлаб чиқарувчилар билан рақобат бўлганда, айниқса, яққол кўринади. Юқорирақ харажатларнинг нархларга кўчиши даражаси, шунингдек, ўтказилаётган сиёсатга, шу жумладан, ўсаётган харажатлар билан тўқнашаётган секторларга солиқ имтиёзлари ёки субсидия беришга ҳукуматнинг тайёрлигига ҳам боғлиқ.

3. Иқтисодий сиёсатнинг бош йўналишлари қандай ва у ўтган йилдагига нисбатан қандай ўзгаришларга учради? Масалан, пул-кредит назоратининг сусайиши, айниқса, реал маҳсулот ҳажмининг ўзгаришсиз қолиши нархларни юқорига кўтаради, сабаби, истеъмолчилар ўсган пул массасини товар ва хизматларга сарфлашга интиладилар (талаб таъсири остидаги инфляция).

4. Бир ёки бир қанча нархларнинг ўзгариши умуман нарх даражасининг ўзгаришини акс эттирадими ёки ўзгариш бошқа нархларнинг қарама-қарши йўналишда ўзгариши натижасида содир бўлганми? Нисбий нархларнинг ўзгариши чекланган ресурслар улардан энг унумли фойдаланадиган соҳаларга қайта тақсимланиши зарурлигини кўрсатади. Бошқа томондан, умумий нарх даражасининг ошиши, қоидага кўра, иқтисодиётда ортиқча талаб мавжудлигидан гувоҳлик беради. Амалиётда бу икки кўриниш ўртасидаги фарқ қанча муддатли келажақда нархлар пасайишига қаршилиқ кўрсатилиши туфайли йўқолиб кетади. Шундай қилиб, нисбий нархларнинг ўзгариши, одатда, умумий нархлар даражасининг ҳеч бўлмаса вақтинча ўсиши ўз аксини топади.

5. Истеъмолчиларнинг келажақда нарх ўзгаришларини кутишлари бутунги нарх ўсиши даражасига қандай таъсир қиладди? Масалан, инфляцияни кутиш фоиз ставкаларининг ўсишида ва иш ҳақининг кўтарилишини талаб қилишларида ўз акси-

ни топади ҳамда истеъмолчилар сарфига таъсир кўрсатади. Гарчи, кутишни моделлаштириш муаммоси муҳим келишмовчиликларни келтириб чиқаради ва бутун бир эмпирик тадқиқотлар ўтказиш учун қилинган бўлса ҳам унинг асосида етарлича оддий ҳукм ётибди, одамларнинг келажак ҳақидаги тасавури уларнинг бугунги кундаги ҳаракатларига таъсир кўрсатади.

6. Нархлар кўтарилишига мамлакатнинг расмий сиёсати ҳам таъсир қилади. Унга нарх устидан назорат қилиш чоралари, рақобат соҳасидаги сиёсат ва ташқи савдо тизими киради. Охиргиси қанчалик эркин бўлса, ортиқча талабнинг шунчалик катта фоизи ички нархларнинг кўпайишида эмас, балки тўлов балансида акс этади.

Нархларнинг ўзгаришига алмашув курси режими ҳам кучли таъсир кўрсатиши мумкин; алмашув курси тизими қанчалик кам эгилувчан бўлса, талаб ўсишининг шунчалик кўп даражаси валюта заҳираларининг камайиб кетишида аксини топади.

Амалий ёндашув

Инфляцияни баҳолашнинг оддий усулларида бирига кўра, харажатларнинг ўсиши прогнозларнинг асоси ҳисобланади. Лекин инфляцияни бундай баҳолаш фақатгина тахминий бўлиши мумкин, сабаби, вақти келиб нархлар кўтарилишининг бутун иқтисодиётга сезиларли билвосита таъсири намоён бўлиши мумкин. Бундан ташқари, нархларнинг маълум давр ичидаги ўзгариши нафақат шу давр ичидаги харажатлар ўсишининг ўзгаришини, балки олдинги даврлардаги харажатлар ўсишининг давомли таъсирини ҳам акс эттиради. Масалан, импортга нархларнинг кўтарилиши бошида фақатгина бевосита импорт товарлари ва мамлакат ичида импорт хом ашёси ва материалларидан фойдаланиб, ишлаб чиқарилган товарларнинг нархида акс этиши мумкин. Лекин кейинроқ, юқори нархларнинг иқтисодиётда тарқалиши билан, аҳтимол, мамлакат ичида бошқа товарларни ишлаб чиқаришда хом ашё ва материалларни сотиб олиш харажатлари ҳам ошиши мумкин. Бу оқибатлар, агар нархларнинг ошиши орқасидан қоплаш сифатида иш ҳақи оширилса, яна ҳам сезиларлироқ бўлиши мумкин.

Истеъмол нархлари индекси (CPI) — бу, резидентлар томонидан истеъмол қилинадиган импорт ва мамлакат ичида ишлаб чиқарилган товарларни маълум саватдаги нархи индексидир. Бундан фарқли равишда ЯММ дефлятори — бу, ҳам ички истеъмол, ҳам экспорт учун ишлаб чиқарилган барча товарлар нархи индексидир. Кутиш мумкинки, уни истеъмол нархлари индекси

(ИНИ) ва ЯММ дефляторининг ўзгаришидаги фарқлар акс эттиради. Агар импорт нархлари экспорт нархларига қараганда кўпроқ даражада ошса, ИНИ орқали ифодаланган инфляция даражаси, бошқа шароитлар тенг бўлганда, ЯММ дефлятори орқали ифодаланган инфляция даражасидан юқори бўлади.

Лекин шунинг назарда тутиш лозимки, амалиётда импорт нархларнинг ИНИга ва экспорт нархларнинг ЯМ дефляторига таъсири бир хил эмас. У импорт товарлари нархи ошишининг мамлакат ичида ишлаб чиқарилган товарлар нархига кўчишига боғлиқ.

Экспорт нархларининг ўсишига келганда шунинг айтиш керакки, баъзи экспорт товарлари ички бозорда истеъмол қилиниши мумкин. Ички ва экспорт бозорларида экспорт товарларга нархлар бир хил бўлганлиги сабабли, экспорт нархлари ўзгаришининг оқибатлари ИНИга бевосита таъсир кўрсатиши мумкин.

Инфляциянинг базис даражасини аниқлашда фарз қилиш мумкинки, харажатлар ортинининг ўзгармас суръатларида нархларнинг ўсиш суръатлари бутунлай олдинги йил даражасида қолади. Кейин инфляция суръатларининг кўтарилишига ёки пасайишига олиб келиши мумкин бўлган омиллар аниқланади. Бутунлай фарз қилинадикки, талабни тартибга солишда юмшоқ сиёсат ўтказилади. Шунинг таъкидлаш лозимки, базис прогноз аниқ иқтисодий сиёсат юритиш ҳақидаги фарзга ва муқобил прогнозга асосланган. Талабни тартибга солишда қатъийроқ сиёсат юритишни назарда тутадиган муқобил прогнозда инфляция суръатларини дастлабки баҳолаш харажатлар ортинининг кам сезиларли билвосита оқибатларини ҳисобга олган ҳолда тузатилиши керак.

Қоида бўйича харажатлар ўсиши тенденциясига қуйидагиларнинг ўзгариши таъсир қилади:

- жаҳон савдосидаги нарх даражаси (хорижий валютада);
- номинал алмашув курслари;
- иш ҳақи миқдори;
- эгри солиқлар миқдори.

Иқтисодиётнинг реал сектори ўз ичига институционал секторларни олади. Улар ўз навбатида иккита асосий турга бўлинади: юридик шахслар ва уй хўжаликлари.

МХТ доирасида макроиқтисодий таҳлил учун асосий роль ўйнайдиган ва халқаро иқтисодий ва молия институтлари таклиф этган усуллар асосида ҳисобланадиган ва таснифланадиган тушунчалар мавжуд. Турли иқтисодий кўрсаткичларни таҳлил қилишда ишлаб чиқариш ҳажмини ўлчашдаги пайдо бўладиган хатоларнинг асосий сабабларини билиш керак. Эконометрик усуллар ва моделлар ижтимоий-иқтисодий ривожланишни прогнозлаштиришда қарор қабул қилишнинг муҳим воситасидир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Миллий ишлаб чиқариш соф маҳсулоти тушунчаси нимани англатади?
2. Миллий ҳисобнинг қандай асосий айниятларини биласиз?
3. «Ялпи миллий даромад», «ялпи миллий, ихтиёрдаги даромад» тушунчалари ва улар қандай ҳисобланади?
4. Хусусий секторда капитал қўйилмалар қандай ҳисобланади?
5. ИНИ ва ЯМ дефляторининг фарқи нимадан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Козырева В.М. Теоретическая экономика. -М.: Прогресс, 1998.
2. Лебедев В.В. Основы экономических знаний. -М.: 1995.
3. А. Луссе. Макроэкономика. Санкт-Петербург, изд. «Питер», 1999.
4. Макроиқтисодий таҳлил ва сиёсат. ХВФ семинар материаллари. –Вена, 2000.

ТЎЛОВ БАЛАНСИ

3.1. Таҳлилий ҳисобот

Тўлов баланси ҳисобларини тузишнинг асосий мақсадларидан бири ташқи мувозанатни тўғрилаш эҳтиёжининг пайдо бўлганлиги тўғрисидаги маълумотга эга бўлишдир. Бироқ иккилик ёзув тизими тўлов балансида дебет ва кредит тинчлигини назарда тутади. Шунинг учун унда ижобий сальдо ёки дефицитни кўрсатиш учун барча ташқи операцияларни суммалаш ва бу гуруҳ ичидаги операцияларни моддалардан ажратиш керак (чизик остидан ёки устидан).

Чизикни тортиш ерини ҳал қилиш тўлов баланси бош эҳтиёжининг аъло даражадаги қайси операциялар доирасини кўрсатиш тўғрисидаги субъектив назарни ифодалайди. Мустақил ҳисобланган операцияларга бўлган ёндашувларнинг бирига асосан, автоном моддаларни компенсациялаш учун улар амалга ошириладиган операциялардан ажратилиши керак. Бошқа ёндашув доирасида асосий эътибор операция характерининг ўзгарувчанлигига қаратилади: ностабиль деб қараладиган операциялар тўлов балансининг умумий ҳолатини кўриш учун “чизик остида” белгиланади.

Афсуски, моддаларни фарқлаш учун ягона ўлчов бирлиги мавжуд эмас, чунки бундай бўлиш сезиларли даражада операцияни амалга оширувчи иқтисодий агент мотивациясига нисбатан субъектив қарашни ифода этади. Шунингдек, қандай молиявий активлар юқори ўзгарувчанлик билан характерланишини аниқлаш мумкин. «Баланс» тушунчасига бир қатор турли ёндашувлар борлиги ҳам бежиз эмас.

Тўлов балансининг тор маъноси савдо баланси, яъни ФОВ асосида эксперт ва импорт сальдосини ифодалаш учун ишлатилади. Бироқ иқтисодий нуқтаи назардан қараганда товарлар ва хизматлар оқими орасидаги фарқ субъектив ҳисобланади. Хизмат экспортидан тушган чет эл валютаси бирлиги товар экспортидан тушган чет эл валютаси бирлигидан мақсадининг ташқи савдо баланси аҳволини яхшилашга қаратилганлиги билан фарқланади. Савдо баланси асосан божхона ҳисоботларидан фойдаланиб, товар савдоси бўйича маълумотларга нисбатан тезроқ эга бўлиш мумкинлиги сабабли қўлланилади.

Назарий нуқтаи назардан «жорий операциялар ҳисоби» тушунчаси аҳамиятга эга. Мавжуд нуқтаи назарларнинг бирига

асосан, бу ҳисоб ўз ичига товар савдоси, хизмат ва даромадлар, бошқасига кўра эса, бундан ташқари, хусусий ёки умуман, бир ёкли трансфертларни олади. Хусусий бир ёкли трансфертлар тўлов балансини тўғрилаш нуқтан назаридан қаралганда таркибга кириши мумкин. У ҳолда бошқа ҳеч қайси таркибга кирмайдиган меҳнат даромади кўрсаткични чизик устига, чет элдан келган имигрант хизматчилар кўрсаткичини эса, чизик остига жойлаштирилади. Баъзан расмий трансфертлар жорий оқими эса, балансининг капитал оқими бўлганлиги учун ҳисобга олинмайди. Бироқ бир ёкли трансфертларни чизик остига ҳисобга олишда муаммолар пайдо бўлади: реал республикалар қабул қилувчи дебет тўлов балансини ёмонлаштиради, деган фикр пайдо бўлади. Ҳозирги пайтда энг тарқалган ёндашув бу жорий ҳисобга барча трансфертлар киришидир. Товарлар, хизматлар, даромадлар ва бир ёкли трансфертлар баланси иккинчи реал операциялар натижасида ўзгарадиган молиявий активларнинг ҳақиқий катталигини ифодалайди. Жорий операциялар ҳисоби баланси соф капитал оқими катталигини ифода этади. Жорий операциялар ҳисоби баланси соф капитал оқими катталиги ёки заҳиралар ва параллел-моддалар суммасининг ўзгариши билан мос келиши керак.

Жорий операциялар ҳисобининг мувозанатсизлаштирилганлиги доим ҳам иқтисодий ўзгартириш киритиш эҳтиёжини кўрсатмайди. Мисол учун, давлат раҳбарияти ривожлантиришга қаратилган харажатлар билан боғлиқ узоқ муддатли капиталлар оқими ҳисобидан молиялаштирилган дефицитнинг жорий операциялар ҳисобини сақлашга бориши ва аксинча, ташқи инвестицияни молиялаштириш учун жорий операциялар ҳисобининг ижобий сальдосини сақлашга ўз фаолиятини қаратиши мумкин.

Жорий операция ҳисоби сальдоси ўзига хос таҳлилий аҳамиятга эгаллиги яна иккита омил билан ифодаланаяди. Биринчиси, агар трансфертлар билан боғлиқ бўлган ноаниқлик ҳисобга олинмаса, катталик бўйича жорий операциялар ҳисобининг дефицити ёки ижобий сальдоси иқтисодиётнинг қолган бошқа барча секторлари бўйича жамғармалар суммасининг ўсиши ёки қисқаришига тенг бўлади. Иккинчиси, жорий операциялар ҳисобининг сальдоси соф ташқи қарзлар ҳажмининг ўзгаришига тенгдир. Умумий балансга эришиш учун чизик тагига фақат юқори ликвидли активлар ва пул-кредит органларининг қисқа муддатли пасивлари ҳажмининг (ёки улар томонидан бошқариладиган маълум бир актив ёки пасив) кўрсаткичи жойлаштирилади. Пул-кредит бошқаруви органларининг олтин, қимматли қоғозлар ва активлари, одатда, заҳиралар таркибига кирган бир

пайтда, депозит пул банкларидаги айнан шу хил активлар тушунчаси субъектив ҳисобланади ва ҳукумат бу активларнинг ишлатилишини қай даражада назорат қилишига боғлиқ.

Бундан ташқари «пассивлар» тушунчаси билан боғлиқ бўлган қийинчилик ҳам юзага келади.

ХВФ томонидан ишлатиладиган кредитлар заҳиралар категориясига киритилади ва баъзи ҳолларда маълум талабларни бажарувчи томонидан заҳира активлари сифатида қараладиган пассивлар, шунингдек, чизиқ остига жойлаштирилади (масалан, маълум МБнинг бошқа МБлардаги ҳисоблари). Ушбу ёндашувнинг афзаллик томони шундаки, у балансларни аниқлашда мувофиқликни таъминлайди.

Маълумотларнинг асосий манбалари

Товар операциялари тўғрисидаги маълумотларнинг асосий манбалари давлатнинг солиқ тизими томонидан тушланиб, маълумотларни ўз ичига олувчи савдо ҳисоботлари, банк тизими орқали чет эл валютасининг тўловлари ва оқимини кўрсатувчи валюта алмашуви бўйича маълумотлар ҳисобланади.

Савдо ҳисоботларида товарларнинг давлат чегараси орқали жисмоний ҳаракати, банклар орқали амалга оширилган ва хизматлар учун тўловларда валюта алмашуви бўйича маълумотлар, шунингдек, банк тизими орқали даромадлар ҳаракати акс этади. Бу манбалардан фойдаланилганда доим ҳам эгалик ҳуқуқининг сотувчидан харидорга ўтаётганида (иккала томоннинг ҳам бухгалтерия китобида акс этади) тўлов балансининг ўтказиш принципи операциясини тузишда жорий манбага амал қилинмайди. Шунинг учун операция ўртасидаги фарқ уларни категорияларга бўлим операцияларини амалга ошириш вақти тушунчаси, шунингдек, қиймати баҳолашларни ифодаловчи тузатишларни киритиш керак бўлиши мумкин. Валюта алмашуви тўғрисидаги маълумотларда операциялар ҳисоби учун тузатишлар киритилиши керакки, буларни амалга оширишда тўлов банк тизими орқали бажарилмайди. Натурал кўринишдаги давлат импорти, бартер битимлари, бир ёқли трансфертлар ва чет элдаги молиявий актив ва пассивлар ҳажмининг ўзгариши ёрдамида бевосита амалга оширилган операциялар валюта алмашуви тўғрисидаги маълумотларга киритиладиган моддалар қаторига тегишлидир.

Божхона ҳисоботи маълумотини коррекция мисоли тариқасида мамлакатдаги кемалар ва денгиз овчилари очиқ денгиздан туган овини чет элда сотишларини олиш мумкин.

Турли моддаларни категорияларга бўлиш билан боғлиқ тузатишлар бўйича ҳамма экспорт ФОВ асосида ўтказилиши керак. Бунда маълум ўзгартиришлар “Транспортиция” модда-

сига киритилиши лозим. Операцияни амалга ошириш вақти билан боғлиқ бўлган тузатиш товар оқими ҳажми ўзгаришида, шунингдек, давлат резидентлари чет элдаги заҳираларга эга бўлганда ёки резидент эмаслар — қуриладиган давлатдаги заҳираларга эга бўлганида муҳим бўлиши мумкин.

Савдо ҳисоботларида товарларнинг жисмоний кучи қайд қилинади ва шунинг учун бу заҳиралар ҳажмини ўзгартиришда уларга тузатишлар киритиш керак. Валюта ҳисоботларида операцияларни амалга ошириш вақти билан боғлиқ бўлган тузатиш капиталлар ҳаракатидаги активлар ва пассив ўзгаришни кўрсатиш учун киритилади. Қиймат бўйича тузатишлар асосий манбалардан олинadиган маълумотлар бозор нарҳини ифодаламаганда зарур бўлади.

Баъзи хусусий операцияларни баҳолашда, валюта алмашуви устидан кучли назорат бўлмаган давлатларга тегишли сўровномалар ёки танлама кузатишлар олиб бориш керак бўлиши мумкин. “Туризм” тўлов баланси моддасини баҳолашда баъзан давлат резидентлари томонидан чет элда ўтказиладиган сутканинг ўртача суммаси кунларнинг умумий сонига, шунингдек, ушбу давлатда чет элликлар томонидан ўтказиладиган кунлар сонига кўпайтирилади.

Сутканинг ўртача катталигини аниқлаш учун саёҳат агентлиги, банклар, меҳмонхона ва дўконлардан олинган маълумотлардан фойдаланиш мумкин. Чет эл туристларининг меҳмонхоналарда ўтказган кунлари сони тўғрисидаги маълумотларни тўплаш мумкин. Туризм бўйича маълумотлар давлатлараро баъзи маълумот алмашиш йўли орқали текширилиши мумкин. Сўровномалардан, шунингдек, кема ва авиакомпаниянинг йўловчилик чиптаси нарҳи тўғрисидаги маълумот, инвестицион фойда ва транс миллий компанияларининг тўғри инвестициялари тўғрисидаги маълумотларни олишда фойдаланиш мумкин.

Қисқа муддатли капитал оқими бўйича маълумотлар, одатда, ишончсиз ҳисобланади. Валюта алмашуви тўғрисидаги маълумотларнинг асосий манбаи сифатида ишлатилишида тижорат, кредит тўғрисидаги маълумотни, қийин бўлса, сўровномаларни қўллаганда маълумотнинг керакли ҳажмини олиши, шунингдек, унинг ишончилигини таъминлаш эса мураккабдир.

3.2. Асосий вазиятлар

Қуйида у ёки бу давлатнинг тўлов балансини прогнозлаштиришда эътиборга олиниши керак бўлган бир қанча омиллар рўйхати келтирилган.

Жаҳон иқтисодиётидаги тенденциялар. Ташқи сектор прогнозлари бутун дунё билан ўзаро алоқадор бўлади. Шунинг учун ҳам унда асосий савдо ҳамкорлари ва шунингдек, рақобатчи давлатлар иқтисодиётининг ривожланиш тенденцияси ҳисобга олиниши керак. Экспорт, импорт жаҳон бозоридаги хом ашё товар нархи ва ҳамкорлик қилинадиган давлатларда иқтисодий фаоллик даражасига боғлиқ.

Жаҳон иқтисодиёти ривожланиши тенденцияси прогнозларига маълум миқдордаги ноаниқлик характерлидир. Шунинг учун хом ашё товарларнинг нархи индустрия ривожланган давлатларда ишлаб чиқаришнинг усули ва фоиз ставкаси даражаси каби омилларнинг прогнозлаштиришга қай даражада таъсир этишини таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Ички иқтисодий фаоллик ва иқтисодий сиёсат. Тўлов баланси прогнозлари мамлакат иқтисодиётининг ривожланишини прогнозлаштирувчи тенденцияларга мос бўлиши керак Унга, ўз навбатида, бевосита ўтказиладиган солиқ, бюджет ва пул-кредит сиёсати таъсир этади.

Прогнозлаштириш методикаси. Прогнозларни тайёрлашда ўзгаришни кўрсатувчи ва асосий ўзгаришларни прогнозлаштирувчи кўрсаткичлар орасида мустаҳкам алоқаларни ўрнатиш мақсадга мувофиқдир. Тўлов баланси прогнозини тайёрлаш учун прогнозлаштиришининг бир қатор моддалари бўлиши керак. Баъзи ҳолатларда маълумотларнинг йўқлиги ёки уларнинг ёмон сифатдалиги муайян муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Ундан ташқари ишлаб чиқаришда бўладиган шиддатли ўзгаришлар, савдо элементи ҳисобланмиш товар секторида ўтказиладиган ислохотлар даврида ўзаро алоқадорликнинг турғунлиги бузилади. Бундай шароитларда миқдорий прогнозларни тайёрлаш, одатда, маълум даражада субъектив баҳолашга таянади.

Дезагрегация даражаси. Прогнозлаштирувчи операция категориялар таркибида маълумотларнинг дезагрегация даражаси аниқланган бўлиши керак. Одатда, гап турли сабабли ишлар ёки турли реакцияларнинг битта омили таъсир этиши тўғрисида кетганда моддалар дезагрегацияси амалга оширилиши лозим. Масалан, нефть маҳсулоти импорти ва барча бошқа импорт ушбу семинар доирасида турли категорияларга бўлинган. Чунки импортнинг бу икки категорияси нархлар ва савдо ҳажми ўзгаришига турлича таъсир кўрсатади.

Бухгалтерия ҳисобида балансга риоя қилиш. Тўлов балансининг алоҳида компонентлари алоҳида прогнозлари барча ташкилий тўловлар ва тушунчалар суммаси нимага тенг бўлиши керак, яъни жорий операциялар ҳисобининг сальдоси капитал ҳара-

кати ва захиралар миқдорининг ўзгариши суммасига тенг бўлиши керак, деган шартни қондирмаслиги мумкин. Масалан, агар жорий операциялар ҳисоби дефицити, капитал ҳаракати ва захиралар ҳисоби томонидан қопланмаса, унда жорий операциялар ҳисобининг дастлабки прогнозлари, ташкилий молиялаштириш ёки захиралар даражасини ўзгартириш керак бўлади.

Жорий операция ҳисоби дефицитининг маъқулланган миқдори. Агар жорий операция ҳисоби дефицити прогнозлаштирилади бўлса, дефицитни молиялаштиришни таъминлаш ва қарз бериш билан боғлиқ бўлган муаммони четлаб ўтиш имконини берувчи ҳажмдаги капиталлар оқимига давлат кафолат бера олиш-олмаслиги муҳим ҳисобланади. Мамлакатнинг чет эл валютасини қўлга киритиш имконини кенгайтирувчи, ташқи қарз бўйича маъқул позициясини таъминлаш заём воситаларидан самарали фойдаланишни талаб қилади. Бошқа муҳим омиллар сирасига макро иқтисодий сиёсатнинг асосланганлиги, ташқи шарт-шароит, шунингдек, кредиторларнинг давлатга берилган кредит-лар суммасини оширишга тайёрлиги киради.

3.3. Импортни таҳлил қилиш

Кичик давлат гипотезасидан фойдаланилганда, чет эл валютасидаги импорт нархи жаҳон бозорида аниқланади ва ўша давлатнинг бошқарув органи томонидан бошқарилмаслиги назарда тутилади. Бу ҳолда импорт ҳажми ички талаб билан импортта бўлган талаб қуйидаги формула кўринишида аниқланади:

$$\frac{M}{P_m} = \frac{Y_d}{P_y} + \frac{P_m}{P_y} \quad (1)$$

(+)

Бу ерда: M — импортнинг қиймати;
 P_m — экспортнинг миллий валютадаги нархи;
 Y_d — ички даромад (ёки ички талаб);
 P_y — ички нархлар даражаси.

1-илова

Кичик давлат кўرғазмаси

Кўп давлатларнинг экспорт ва импортини прогнозлаштиришда кичик давлат гипотезасидан фойдаланилади. Шу билан бирга импортни прогнозлаштиришда қуриладиган давлат иқтисодиёти ҳажми кичик ва бу давлатдаги талабнинг ўзгариши чет эл валютасида ўша давлат томонидан импорт қилинадиган

товарлар нархига таъсир кўрсатмайди. Бошқача қилиб айтганда, жаҳон бозоридаги талабнинг ўзгарувчанлиги жуда катта эканлиги айтилади. Экспортни прогнозлаштиришда "кичик давлат гипотезаси" унинг иқтисодийёт ҳажми жаҳон бозорига нисбатан кичик ва ҳар қандай экспорт ҳажмининг ўсиши бу давлат томонидан экспорт қилинадиган товарлар нархига таъсир кўрсатмаслиги ёки бошқача қилиб айтганда, жаҳон бозоридаги талабнинг ўзгарувчанлиги жуда катта эканлигини англатади. Агар бу шартлар бажарилса, унда импорт ҳажмини таҳлил қилишда фақат талаб омилларини кўриб чиқиш билан чегараланиш мумкин. Экспортни таҳлил қилганда эса фақат таклиф олинади. Чет эл валютасида нархларни таҳлил қилишда у ёки бу давлатдаги ўзгаришлар эмас, жаҳон бозоридаги ўзгаришларга асосий эътибор қаратилиши керак.

Импорт ҳажми ҳақиқий даромад ёки ҳақиқий ички харажатлар ошганда ўсиши мумкин. Нархларнинг рақобатбардошлик ўзгарувчанлиги уларнинг нисбатан ўзгаришига импорт ҳажмининг реакциясини, чунончи, мос валюталарда ички ва ташқи нархларнинг ҳаракатини, шунингдек, алмашиш курсини акс эттиради. Давлат ичида ишлаб чиқариладиган товарлар нархи импорт қилинадиган товарлар нархига нисбатан паст бўлганда импорт товарлар ўрнини шу давлатда ишлаб чиқарилган товарлар эгаллаши тенденцияси кузатилади. Нисбий нархларнинг ўзгарувчанлиги манфий маъно касб этади.

Импортга бўлган талабнинг кенглик шакли турли товарларда турлича бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам импортни майда категорияларга ажратади: капитал, тайёр ва ярим тайёр маҳсулотлар прогноз қилинадиган кўрсаткичларнинг масштаблар ўзгарувчанлиги ишончилигини оширади. Бундан келиб чиққан ҳолда капитал товарлар импорти уни амалга оширадиган капитал қўйилмаларга, истеъмол товарлар импорти эса шахсий истеъмолга боғлиқ эканлигини кутиш мумкин. Бундан ташқари импорт билан рақобатлашувчи мамлакатларда ишлаб чиқилган товарларнинг нархлар индекси импортнинг турли категориялари бўйича ўзгариши мумкин.

2-илова

Импорт нархининг ўзгарувчанлиги

Импортга бўлган талабнинг нарх бўйича ўзгарувчанлиги. Импорт ҳажми импорт нархининг ўзгаришига қай даражада таъсир кўрсатади? Агар ҳар бир ўзгаришни дельта (Δ) билан белгиласак, унда нарх ўзгаришини қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$\frac{\Delta MR}{MR}$$

$$\frac{\Delta RPM}{RPM}$$

Ўзгарувчанлик аниқ рақам билан белгиланмайди. Импорт ҳажмининг реал қиймати (MR) унинг қанчаликка ўзгаришини, импортнинг нисбий нархи (RPM) бир фоизга ўзгаришини кўрсатади. Импорт нефть ва бошқа асосий хом ашё товарлари ўрнини боса олмайдиган товарлар бўлмаганлиги учун уларнинг нархи ўзгарувчанлиги қисқа муддат ичида нархлар бўйича паст бўлади. Ишлаб чиқаришда тайёрланадиган маҳсулотларнинг нархлар бўйича ўзгарувчанлиги нисбатан баланд, яъни икки йил ичида одатда, ўзгарувчанлик даражаси — 1 билан 2 орлигида бўлади.

Импортга бўлган талабга даромад ва нисбий нархлардан ташқари бошқа омиллар ҳам таъсир кўрсатиши мумкин. Кредитнинг мавжудлиги бевосита импорт кредитлар таклиф қилинганда импортга таъсир қилади. Шунингдек, ички харажатлар даражасига таъсир этувчи бошқа кредитлар орқали билвосита таъсир этади. Миқдорий чегарали ва импорт таклифларининг юқори бўлиши импортга бўлган талабни чеклайди. Прогнозлаштиришда шу чекловчи омилларнинг мумкин бўлган ўзгаришини ҳисобга олиш керак. Яна битта норматив чеклашнинг ўзига ва унинг амалда функция қилишга таъсир қилувчи асосий омил бўлиб чет эл валютасининг йўқлиги хизмат қилиши мумкин.

3.4. Экспортни таҳлил қилиш

У ёки бу давлатнинг экспорт ҳажми ўша давлатда ишлаб чиқариладиган товарларнинг чет элга етказиб бериш қобилияти, яъни экспортни таклиф қилишга, шунингдек, чет элликларнинг шу товарни сотиб олишга бўлган иштиёқи, экспортга бўлган талабига боғлиқ.

Қишлоқ хўжалигининг дастлабки маҳсулотларидек экспорт моддалари ҳақида гап кетганда ҳар қандай давлат, одатда, жаҳон бозорида аниқланадиган, белгиланадиган нарх бўйича товарларни етказиб бериш имкониятига эга бўлган ҳажмдаги товарларни сотиши мумкин. Бу, биринчи навбатда, қурилган кичкина давлат гипотезасига тўғри келади. Бу ҳолда экспорт ҳажмини давлат ичида шундай хабарлар таклифини аниқловчи ишлар асосида прогнозлаштириш керак. Умуман олганда, таҳлилни 2 босқичга бўлиш мумкин:

1. Давлат ичида ишлаб чиқаришни аниқловчи омиллар таҳлили;
2. Ишлаб чиқаришнинг умумий ҳажми экспортга кетишини аниқлаш.

Иккала босқичда ҳам асосий ролни нарх стимуллари ўйнайди. Ишлаб чиқаришга таъсир этувчи нархлар стимули, ушбу ҳолатда ички ваколатдаги маҳсулотлар нархи ва ишлаб чиқаришда кўрилган зарар нисбати ҳисобланади. Ишлаб чиқариш умумий ҳажмининг қандай қисми экспортга кетиши ички нарх ва ўша товарнинг чет элда сотилиши мумкин бўлган нархи орасидаги нисбат билан аниқланади.

Экспорт таклифининг эмпирик формуласи қуйидаги соддалаштирилган тенгламага асосланган бўлиши мумкин:

$$\frac{X}{P_x} = f \left[\frac{P_x}{P_y}, Y_p, GAP \right]$$

(+) (+) (-)

Бу ерда: X — экспортнинг миллий валютадаги қиймати;

P_x — экспортнинг миллий валютадаги нархи;

P_y — миллий валютадаги ички нархлар;

Y_p — экспорт секторининг ишлаб чиқариш қуввати;

GAP — қондирилган ички талаб.

Нисбий нархнинг ўзгариши алмашиш курслари, экспорт солиқлари ёки субсидиялар ва ички зарарларга таъсир кўрсатиши мумкин. Алмашиш курсининг пасайиши экспорт нархнинг миллий валютадаги қийматлари ўсишига олиб келади ва бунинг натижасида маҳсулотни давлат ичкарасида сотилган қийматига нисбатан экспорт фойдалилиги ўсади. Шунингдек, экспорт субсидиялари ҳам айти таъсирини кўрсатади.

Экспорт секторининг мавжуд ишлаб чиқариш қуввати экспорт ҳажмининг ўсишини чеклаши мумкин. Амалиётда ушбу вазиятни эмпирик баҳолаган маъқул. Агар экспорт маҳсулоти шунингдек, ички бозорда ҳам сотилса, унда экспорт ҳажмига ушбу давлатдаги талабнинг ортиқчалиги таъсир қилиши мумкин. Ишлаб чиқариш қувватининг мавжуд даражали даврида талаб ортиқчилигининг пасайиши ишлаб чиқарувчилар учун ишлаб чиқариш рентабеллигини ушлаб туришда экспортга кетадиган маҳсулот сотилишининг ўстиришга имкон яратди.

Экспортнинг баъзи категориялари учун экспорт ҳажмини талаб омиллари асосида прогнозлаштириш мақсадга мувофиқдир. Бу ҳолда у ёки бу давлатнинг экспорт маҳсулотига бўлган талабга ўша давлатнинг йирик савдо ҳамкорлари ҳисобланувчи давлатлардаги даромад даражаси, шунингдек, ушбу давлат экспортининг нархи ва экспорт бозорларига давлат экспортининг нархи ўртасидаги нисбат ва улар тўғрисидаги омилдан фойдаланилади. Экспортга бўлган талаб функциясини қуйидагича ёзиш мумкин:

$$\frac{x}{P_x} = f \left[\frac{WD}{P_w}, \frac{P_x}{P_n} \right],$$

Бу ерда: X – экспортнинг миллий валютадаги нархи;
 WD – миллий валютада ифодаланган жаҳон талаби;
 P_x – экспортнинг миллий валютадаги нархи;
 P_w – миллий валютадаги жаҳон нархлари;
 P_n – миллий валютада ифодаланган экспорт рақобатлари ва импорт ўрнини босувчи талаблар нархи.

Юқорида келтирилган тенгламада шу нарса кўриниб турибдики, экспортга бўлган талаб қисман ўша давлат маҳсулотига бўлган жаҳон талаби билан аниқланади. Шунингдек, бу ўша давлат экспорт маҳсулотининг қай даражада сотилиши ва ўша бозордаги рақобатчиларнинг экспорт нархининг ўртача тортилганлиги ўртасидаги нисбатга ҳам боғлиқ. Бу ўртача тортилган нарх, шунингдек, ҳамкор давлатларда импорт ўрнини босувчи товарнинг ички нархларини ҳам ўз ичига олиниши керак. Талаб ва нисбий нархларнинг ўзгариши тўғрисидаги моделни тузиш учун маълум усуллар ёрдамида савдо бўйича ҳамкор давлатларда даромадлар ва нархлар тўғрисидаги маълумот керак бўлади.

3.5. Хизмат ва трансфертларни таҳлил қилиш

Умуман олганда, хизмат кўрсатиш соҳасида дебет ва кредитларнинг асосий категорияларини савдода киритилган айни кўрсаткичлар, яъни нисбий қийматлар билан боғлаш мумкин. Лекин бундай ёндашувнинг самаралилиги хизмат моддаларининг баъзи соҳаларга тавсив этувчи омиллари мураккаблиги, шунингдек, турли моддалар қиймати тўғрисидаги маълумотларнинг йўқлиги сабабли чегараланади. Шунинг учун, одатда, хизмат кўрсатиш соҳасида дебет ва кредитларнинг умумий прогностлаштириш имконини берувчи усуллардан фойдаланилади. Хизмат ва транспорт категориясининг асосий кўрсаткичларини аниқлашда асосий омиллар сирасига қуйидагилар киради:

1. Юк ва суғурта дебетлари импортнинг транспортировкаси билан боғланган бўлиши мумкин. Кредитлар экспортлар билан шундай ҳолатда боғлиқ бўладики, агар ўша давлатнинг транспорт ташкилотлари экспорт юklarини етказиш нуқтасигача транспортировкасини таъминлаб берса.

2. Бошқа транспорт хизматлари, масалдан, йўловчи ташиш ва порт хизматлари, шунингдек, товар савдоси оқими, туризм даражаси ва ўзимиздаги транспорт ташкилотларининг рақобатбардошлигига боғлиқ.

3. Туризм билан боғлиқ кирим ва тўловлар унинг фойдаларга баҳолар шароитидаги рақобатбардошлигига, туризмдан тушадиган тушумлар сайёҳлар келаётган мамлакатнинг даромад даражасига боғлиқ. Сайёҳларга хизмат кўрсатишнинг яхшиланиши, масалан, хизмат кўрсатиш даражасининг ошиши, меҳмонхоналардан таклиф қилинаётган хизмат кўрсатишнинг ошиши, маълум маънода узоқ муддатда туризм тушимларига таъсир этади.

4. Инвестициядан олинadиган даромадлар. Қонун бўйича ташқи қарз учун тўланадиган фоиз тўловлари катта дебет ҳисобланади. Ўтган ва аввалги чет эл заёмлари баҳоси ва ҳажми ҳам шулардан, чет эл инвестицияси натижасидаги маблағлар оқимининг ўлчаниши эса бугунги кундаги шундай инвестицияларнинг умумий миқдоридан келиб чиқади. Кредитларга келсак, маблағ оқими бошқа давлатларга берилган заёмнинг фойзидан тушадиган тушумлар, шунингдек, чет эл заҳираларининг даромад даражасига боғлиқ.

5. Хусусий бир ёқли трансфертларни йирик қисмидан бири кўп ҳолларда, чет элдан хизмат қилувчи мигрантларнинг ўтказилиши ҳисобланади. Хизмат қилувчи мигрантларнинг қабул қилинадиган давлатдаги умумий маоши ва кейинчалик репортация қилинадиган суммани ҳисобга олиш керак. Мигрантларга берилadиган маошнинг умумий ҳажми уларни қабул қилувчи давлат иқтисодий циклининг қайси босқичда бўлишига боғлиқ ҳолда ўзгариши мумкин, маошларни репортация қилишга эса келажакда айирбошлаш курсининг даражаси ва солиқ прогнозларини кутишлар, воситаларни репортация қилувчи стимуллар таъсир этади.

6. Расмий бир томонлама транспортларнинг қиймати бошқа давлатлар ҳукумати томонидан аниқланади. Прогнар чет эл трансфертларидан олинган бюджет прогнозларига мос келиши керак.

3.6 Капитал операциялар ҳисоби

Капиталли операциялар ҳисобининг икки асосий элементи бўлиб, тўғри инвестициялар ва портфель инвестициялар ҳисобланади. Тўғри инвестициялар ўлчаш, капитал қўйилмалар қўйиш имкониятларига боғлиқ. Шунингдек, кўпроқ жалб қилиш муҳитини яратиш учун аниқ норматив база мавжудлигини ва шунингдек, макроиқтисодий турғунликни таъминлашда давлат сиёсати кафолатларидан фойдаланиш зарур. Портфель инвестициялар чет эл инвестерларига солинган қарз мажбуриятлари

давлат ёки давлат ташкилотлари томонидан чиқарилган ва шунингдек, хусусий секторнинг қарз мажбуриятлари ва акциялар операцияларини ўз ичига олади. Расмий ўрта ва муддатли капитал оқими прогнозлар бюджетида белгиланган ва ривожланиш режаси, шунингдек, кредиторлардан олинган маълумотларга асосланган. Хусусий капитал оқимини прогнозлаштириш қийинроқ, кўпчилик мамлакатлар учун халқаро банк заёмларига кириш чегараланган.

Капитал оқимини бозор таъсирида алмашилиш ҳолатларида капитал оқими йўлидаги чегараланишлар кам, ички ва ташқи қимматли қоғозларни жойлаштириш имконияти, фоизли ставкалар фарқи зарур ўринни тутди. Яъни, қонундагидек капитал паст фоиз ставкали бозорлардан юқорироқ ставкали бозорларга ўтади. Бундан ташқари узоқ муддатли капитални жойлаштириш билан боғланган таваккалчилик баҳосига таъсир қилувчи асосий омил бўлиб, шу давлатдаги сиёсий ҳолат ва ижтимоий шароит ҳисобланади.

Қисқа муддатли капитал оқимининг ўлчамли у ёки бу давлатни бошқа давлатлар билан тенглаштирган молиявий бозор шароитининг ўзгариши тез таъсир кўрсатади. Савдода кредитларни тақдим этиш савдо оқими структураси билан, ташқи савдо кредити даражаси пул-кредит сиёсати ва ички кредитлар мавжудлигига боғлиқ.

Қисқача хулосалар

Мамлакат ташқи позициясини ўлчаш ва баҳолаш — иқтисодий сиёсат қарорларини қабул қилиш жараёнидаги зарур тadbирлардир (босқичлардир). Тизимли равишда тўлов баланси кўринишига келтириладиган мамлакат ва ташқи дунё орасидаги операциялар ва молиявий оқимлар тўғрисидаги маълумотлар мамлакатнинг ташқи позицияси (ҳолати) таҳлили ва тузатишлар зарурияти учун асосдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экспорт таклифининг эмпирик формуласи қандай?
2. Импорт ҳажми импорт нархининг ўзгаришига қай даражада таъсир кўрсатади?
3. Тўлов баланси қандай қисмлардан иборат?
4. Импортни таҳлил қилишда қандай омилларга аҳамият бериш зарур?
5. Капитал оқимини тезлигига қандай омиллар таъсир этади?

Асосий адабиётлар

1. А. Луссе. Макроэкономика. Санкт-Петербург, изд. Питер, 1999.

2. Макроиктисодий таҳлил ва сиёсат. ХВФ семинар материаллари. – «Вена», 2000.

3. Ўзбекистон Республикаси Статистика Департаменти «Миллий ҳисобот тизими».

4. «System of National Accounts» Commission of European Communities, International Monetary Fund, Organization for Economic Cooperation and Development, United Nations and The World Bank, 1993. Volume 1.

5. Theoretical Aspects of the Design of Fund-Supported Adjustment Programs. A study by the Research Department of the International Monetary Fund, Occasional paper 55, IMF, Washington, D.C., September, 1987.

БЮДЖЕТ-СОЛИҚ (ФИСКАЛ) СЕКТОРИ

4.1. “Давлат бошқарув органлари” тушунчасига изоҳ

“ДМО бўйича раҳбарияти”нинг бошидаёқ давлат бошқарув органлари функцияларига изоҳ берилади: имтиёзли бозор хизматларни таклиф қилиш йўли билан давлат сиёсатини олиб бориш ва даромадларни, асосан, бошқа секторга солинган солиқ ҳисобидан қайта тақсимлаш.

Давлат сектори, функциялари ушбу изоҳга мос келувчи тузилмавий бирликларни ўз ичига олади. Давлат бошқарув секторлари қуйидагилардан иборат:

– ҳуқуқий жиҳатдан бутун давлат ҳудудида кучга эга бўлган марказий ҳукумат;

– давлат ҳудудининг бир бўлагига марказий ҳукуматга боғлиқ бўлмаган ҳолда ваколатга эга бўлган штатлар, вилоятлар, регионлар ҳокимияти;

– турли кичик маъмурий бирликлар ҳудудида мустақил ваколатга эга бўлган маҳаллий бошқарув органи;

– фақат давлат ҳудудида солиққа тортиш ва давлат харажатлари соҳасидаги баъзи функцияларни бажарувчи ҳар қандай миллий бошқармалар.

Ижтимоий таъминот фондлари, юқорида изоҳланган кўринишда давлат секторига тегишли бўлади Уларга марказий ҳокимият ёки давлат бошқарув секторининг алоҳида субъектлари сифатида эмас, балки бу фондлар амал қиладиган даражадаги давлат бошқарув органлари сифатида, давлат бошқарув органлари даражасига тегишли бўлган ташкилотларга, уларнинг бир бўлаги сифатида қаралади. Бундай ташкилотларга мисол тариқасида давлат бошқарув органларининг наشريётчилик хизматлари, жамоатчилик биноларидаги давлат ошхоналари, шунингдек, давлат секторидаги ишчиларга ижарага бериладиган тураржойларни олиш мумкин.

Давлат ташкилотлари давлат секторидан алоҳида қаралади. Давлат мулки ҳисобланувчи ва давлат томондан бошқарувчи ва давлат томонидан бошқарилувчи ишлаб чиқариш бирликлари ва корпорация ҳисобланган ёки давлат сектори товар ва хизматларининг маълум ҳажмини сотувчи жорий бирликлар, молиявий ташкилотлар секторининг давлатга тегишли бўлган қисми сифатида қаралади. Бунга мисол қилиб, миллийлаштирилган ёки давлат томонидан асос солинган, давлат мулки ҳисобланган те-

мир йўл, авиакомпаниялар, почтани олиш мумкин. Жорий, тез ва жамғариш депозитларини қабул қилувчи ёки мажбуриятларни тўловчи ва бозорда молиявий активларга эга бўлувчи давлатга тегишли бўлган ёки давлат томонидан бошқариладиган молиявий муаммолар, молиявий ташкилотлар секторининг давлатга тегишли қисми сифатида қаралади. Шу секторга шартли равишда давлат бошқарув органларининг бўлаги сифатида қаралмайдиган Марказий банкни ҳам киритиш мумкин.

4.2. Давлат бошқарув органлари (ДБО) нинг операциялар ҳисоби

Касса тамойили. Давлат Молия статистикаси маълумотларини тўплаш бўйича Халқаро Валюта Фонди (ХВФ) нинг нормалари томонидан давлат операцияларини қайд қилишда касса тамойили: тушумлар ва тўловлар тўлов амалга ошириладиган пайтда қайд қилиш кераклиги учун қўлланилади.

Бундай ҳисоб-китоб асосида ДБО ва иқтисодиётнинг қолган қисми орасидаги фонд ва ресурслар тақрибан ифодаланган имконининг мавжудлиги ётади. Унга шунингдек, молиявий статистиканинг бошқа турлари ҳам бевосита тўғри келади.

Агар қилинган харидлар ёки олинган даромад қарз мажбуриятлари характерига эга бўлса, операцияларнинг турли қисмлари турли битимлар сифатида кўрсатилади. Масалан, агар давлат белгиланган муддатда қарзни тўлаш ёки келишув мажбурияти асосида нақд пулга сотиб олиниши мумкин бўлган ўз харидорларини қимматли қоғозлар билан молиялаштирса, унда бундай операция айни вақтдаги заёмлар билан харажат қилиш сифатида ўтказилади. Бундай қарз мажбуриятининг кетидан қарзни тўлаш амалга оширилади.

Ялпи ва соф тушумлар, тўловлар. Асосий тамойил сифатида тушум ва тўловларнинг ялпи суммаси кўрсатилиши керак

Бу ҳолда статистик маълумот миллий даромадни ошириш ва уни тўлатишнинг тўлиқ ҳажми ва таъсирини ифода этади. Масалан, мактабларда ўқишга ҳақ тўлаш мактаб синфларининг хизматларига бўлган харажат қийматидан амалга оширилмайди ва унга “салбий харажат” сифатида қаралмайди. Шунингдек, солиқни тўлаш харажатлари “салбий даромад” кўринишидаги солиқ тушумларидан олинмайди.

Идоравий ташкилотларнинг саноат ва савдо фаолиятлари бундан мустаснодир. Айни пайтда идоравий ташкилотларнинг капиталлар операциялари ДБОлари операцияларининг таркибий қисми сифатида баҳоланади.

Консолидация. Давлат молия статистикаси маълумотлари тайёрлашда давлат сектори ичидаги бирликлараро операцияларни ва иқтисодийнинг бошқа тармоқлари билан умумий категориялар қаторида барча операцияларни бирлаштириш мақсадга мувофиқдир. Асосий эътибор, марказий ҳокимият операциялари бўйича маълумотларни тўплашга қаратилади, қайсики улар ҳисобот даври тугаши билан давлат бошқарув секторининг бошқа субсекторлари операциялари бўйича маълумотларга қўра етиб келади, шунингдек, улар катта частотага эга бўлиб, батафсил ёритилган бўлади. Бундан ташқари, марказий ҳокимият ўзининг моҳияти бўйича бошқа субсекторлардан устун турувчи, солиқ-бюджет нуқтаи назаридан қараганда давлат бошқарув секторининг энг асосий субсекторлари ҳисобланади.

4.3. Давлат бошқарув органлари операцияларининг тавсифланиши

Ушбу бўлимда ДБО операцияларини таснифлашнинг назарий асослари статистик тизимнинг асосий категориялари бўйича ёритилган: даромадлар, олинган трансфертлар, харажатлар, соф кредитлаш, минус қарзлар тўлови ва молиялаштириш.

а) Асосий чегараланишлар.

Тўлов ва бир ёқли операциялар. Тўлов операциялари ўз ичига товар, хизматлар тўлови, мулкдан фойдаланиш ёки унга нисбатан эгалик ҳуқуқни қўлга киритиш, шунингдек, амалий хизматлар тўловини олади. Бир ёқли операциялар, масалан, солиқ даромади у ёки бу шаклдаги бевосита тўловсиз тўлов ва тушумларни ўз ичига олади.

Жорий ва капитал. Капитал товарлар деб ишлаб чиқариш жараёнида ишлатиладиган ва келажакдаги даромадлар ва жорий иқтисодий фаровонликка таъсир кўрсатувчи, 1 йилдан ортиқ хизмат муддатига эга бўлган товарларга айтилади.

Молиявий активлар ва пассивлар. Бундай чегаралаш фискаль ҳисоблардаги актив ва пассивлар ассиметрияси сабабли зарур. Гарчи, давлат заёмлари давлат молиявий эҳтиёжларини қондиришга қаратилган бўлса-да, баъзи давлат кредитлари, одатда, ликвидликни бошқариш учун эмас, балки сиёсий мақсадларга эришиш учун ишлатилади. Баъзан ДБОларида молиявий активлар ликвидликни бошқаришда ишлатилади, масалан, “қарзлар тўлаш фондлари” (махсус захиралар) ва ижтимоий таъминотнинг баъзи тизимларида ишлатилмоқда. Бошқа ҳолларда ДБО молиявий активларни махсус ёрдамга муҳтож бўлган иқтисодий гуруҳларга имтиёзли кредитлар бериш билан боғлиқ бўлган дав-

лат сиёсатини ўтказиш натижасида қўлга киритадилар. Иккала ҳолда ҳам операция ўтказиш ДБОларида давлат секторидан ташқаридаги иқтисодий агентлар томонидан нисбатан мавжуд бўлган талаблар ўзгартирилади, бироқ мотивлар ва операцияларнинг молиявий шароитлари бир-биридан тубдан фарқ қилади. ДБОлари молиявий активларни давлат сиёсати мақсадларига эришиши учун эмас, балки ликвидликни бошқариш мақсадида ишлатмоқчи бўлганда, бу муҳим чегаралашни сақлаш учун шу активлар билан бўладиган операциялар ДБОларининг пассивлар билан бўладиган операциялар категориясига киритилади.

Касса қолдиқ суммаларини ўзгартириш. Агар ҳисоб-китоблар касса асосида олиб борилса, ДБОларида мавжуд бўлган пул ва депозитлар суммасининг ҳисоб даври жараёнидаги ўзгариши ўша ҳисоб даври давомидаги барча давлат тушум ва тўловлари суммасига тенг бўлади.

б) Даромадлар.

Даромадлар ўз ичига барча қайтмас тушумлар, шунингдек, товар ва хизматлар тўлови ва бир ёқли тушумларни олади, бошқа давлат ва халқаро ташкилотлардан олинган трансфертлар бундан мустаснодир. Даромадлар жорий ва капитал турларига бўлинади. Капитал активларни сотишдан келган ташумлар охиргиларини ўз ичига олади. Ўқорий даромад, ўз навбатида, барча солиқ тушумлари ва ноаниқ тушумларни қамраб олади.

Солиқ — бу, ДБОлари томонидан ижтимоий мақсадлар учун ундириладиган мажбурий бир ёқли ва қайтмас тўловлардир. Солиқ даромадлари маълум даврда амалга оширилган, қайта тўловдан чегараланган қисми билдиради. Солиқлар ўз ичига ижтимоий таъминот тизимига мажбурий тўловлар, шунингдек, даромад олиш учун давлат ҳуқуқининг ишлатилишини ифодаловчи, ДБО томонидан ўтказилган бюджет монополияси даромадларини олади, шунингдек, алоҳида товар ва хизматларни монопол сотиш йўли билан олинадиган акциз даромадлари Давлат молия статистикаси (ДМС) раҳбариятга келадиган солиқ тушуми, базага боғлиқ ҳолда олинадиган солиқ ёки мажбуриятни келтирувчи фаолият турига боғлиқ ҳолда 7 та асосий категорияга бўлинади.

Ноаниқ тушумлар ўз ичига шахсий мулкдан келадиган даромадлар, турли йиғимлар, саноат савдолари, шунингдек, идоравий ташкилотларнинг операцион фойдаларини олади. Унга баъзи бир ёқли ўртача тушумлар, масалан, жарималар ҳам киради. Капитал даромад ўз ичига ДБОлари томонидан сотилган капитал активлари, стратегик заҳира, ер ва номоддий активларни олади.

в) Олинган трансфертлар.

Олинган трансфертлар бир ёқли, қайтарилмас, ДБО ва халқаро ташкилотлардан номажбурий тушумлар сифатида изоҳланади.

Дефицит ёки ижобий сальдонинг умумий ҳажмини аниқлаш учун “ДМС раҳбариятига” мувофиқ, олинган трансфертлар даромадлар билан битта гуруҳга киритилади, чунки бу операциялар дефицитни молиялаштирамайди, балки қисқартиради.

г) Давлат харажатлари ва кредитларнинг башорати.

Эндоген омиллар давлат харажатлари, йирик иқтисодий даражалари катталигини аниқловчи ҳисобланади. Давлат хизматчилари ва бандлар, давлат структурасидаги бандлар, айниқса, иш ҳақи ошишида индексциялашган тартиб ҳамда қисман хусусий секторда иш ҳақининг ўзгариши, маҳсулот ва хизматлар ҳаракати, хизматлар нархи ошишида бюджетдаги мавжуд чегараларни ҳисобга олмоқ керак. Фоиз тўлови ички ва халқаро фоиз ставкаси ҳамда ички ва ташқи фоиз ставкаси, давлат қарзи билан аниқланади.

Қоида бўйича, фоиз тўловларини, белгиланган молиялаштириш моддаларига кўра, жорий йилдаги янги қарзлар бўйича тўлаш керак. Бу баъзи бир трансфертлар бўйича (мисол учун, ишсизлик бўйича нафақа) иқтисодий активлик даражасига, бошқалари эса (мисол учун, нафақа), демография омилларига боғлиқ. Баъзи давлатларда капитал сармоялар ҳажми мавжуд. Улар ташқи молиялаштиришга боғлиқ.

Шу билан бирга давлат ҳаракатлари маълум даражада ўтказилаётган иқтисодий сиёсатда акс эттирилади ва булар дискрацион ҳисобланади. Ундан ташқари давлат томонидан давлат харажатлари миқдори мўлжалланади. Натижада баъзи харажат турлари бўлади.

д) Молиялаштириш.

Молиялаштириш элементларини прогнозлашда асосий эътибор 3 та асосий компонентга қаратилди:

- ташқи молиялаштириш;
- ички банкдан ташқаридаги қарз;
- банк тизимидаги ички қарзлар.

Ташқи молиялаштириш прогнозига келсак, бу ерда асосий ҳолда қарзлар қопланиши керак.

Шу билан бирга бу кўрсаткичлар чет эл кредитлари прогнозларни қоплашдаги янги кредит ва тўловларга боғлиқ.

Бу маълумот прогноз ҳисобида операция капиталининг тўлов балансида акс эттирилган.

4.4. Давлат даромадлари ва трансфертларнинг таҳлили

а) Солиқ тушумлари.

Солиқ турларини режалаштиришда солиқ базалари ва солиқ ўртасидаги ўзгаришларни эътиборга олиш керак.

Солиқ базаси — бу, солиқ солинадиган ўлчамдир.

Солиқ базаси турларига даромадлар, иш ҳақи ва импорт ҳажми киради. Солиқ турлари солиқ солинадиган базага боғлиқ равишда бўлади. Ҳар қайси солиқлар белгиланган тартибда солиқ бозорига мос равишда бўлиши шарт. Аммо солиқ ҳужжатларининг асосида солиқ қонунлари туради, солиқ базасини аниқлаш мураккаб. Солиқ ставкалари структурасида ҳар хил элементлар учун солиқдан айрим ҳолларда қонун асосида озод қилиш.

Солиқ базаси юзасидан қонун ҳужжатлари қоидаларини ўзгартириш, маълумотлар етарли бўлмаганда иқтисодий прогнозлар тайёрлашда ўлчамлардан фойдаланиш мумкин. Солиқ базаси ўлчамдагига яқин бўлиши мумкин. Ушбу ўлчамлардан фойдаланишда ўзгарувчи сонлардан бошқариш учун мўлжалланган давлат кредитлари бериш маблағ ажратиш категориясига киритилади. Дефицитнинг умумий миқдорини ёки ижобий сальдони аниқлашда “СГФ бўйича қўлланма”га асосан қарз тўлаш учун ушлаб қолинадиган кредитлар категорияси маблағ ажратиш категорияси билан эмас, балки харажатлар категорияси билан бирлашади.

Бу муносабат давлат бошқарув идораларининг кредитлар бериш ва заёмлар олиш мақсадлари тўғри келмаслигини кўрсатади.

б) Маблағ ажратиш.

Бухгалтерлик ҳисобига олишда суммар тушумлари мусбат олинган нақд пуллар умумий тўловларга баробар бўлиши керак. Мусбат нақд пулларни жамғариш, шуни қайд этиш керакки, “умумий тушумлар” янги олинган заёмларни ўз ичига олади, “умумий тўловлар” эски заёмларнинг ўзини ўз ичига олади. Анализ қилиш учун операцияларни дефицит миқдорини аниқлайдиган (ёки ижобий сальдони), дефицитга маблағ ажратадиган (ёки ижобий сальдога) турларга ажратса бўлади. СГФ бўйича қуйидаги аниқликлар қўлланилади:

Дефицитни умумий миқдорининг ижобий сальдоси (даромаддан олинган трансфертлар) — (хорижий харажатлардан қарзни тўлаш учун ушлаб қолинадиган кредитлар). Бу моддалар “чизиқ устида”, қолган моддалар “чизиқ остида” жойлашган бўлиб, “маблағ ажратиш” деб аталади. Буни қуйидагича

ёзиш ҳам мумкин: дефицитнинг умумий миқдори ижобий сальдонинг маблағ ажратишнинг (заёмлари — амортизация) — (нақд пулларнинг тоза кўпайиши).

Давлат томонидан пулни айланишга чиқариш ва давлат ўзига шу кўпайиш ва тез жамғарма депозитлар бўйича масъулиятни олиши молиявий муассасасининг вазифаси деб қаралади ва шу манбалардан ҳар қандай келаётган маблағлар молиявий муассасадан тушаётган ҳисобланади.

Давлат бошқарув идораларининг маблағ ажратиши ички маблағ ажратишга бўлинади. Улар резидентлардан тушади. Ташқи маблағ ажратиши резидент эмаслардан олинади. Кейинчалик бу категориялар қарз олувчи мажбурий тури қарзли воситалар тури бўйича классификацияланади.

Иқтисодий ва молиявий таҳлилда, қарз олувчилар мажбуриятлари таснифи тури маъқул, чунки бунда қарз олувчилар мажбуриятлари талаб гуруҳига бирлашган иқтисодий характерга эга.

Агар у ёки бу қарзли воситалар бошқа молиявий дастурлаштириш гуруҳланишига кирса, муайян имкониятларга эга бўлади.

Қисқача хулосалар

Ушбу бобда «давлат бошқарув сектори» тушунчаси, давлат органлари операциялари ҳажмининг миқдорий ўзгариши ҳамда давлат органлари операцияларини таснифлаш ва кўрсатишда қўлланиладиган айрим асосий тушунчалар берилган, даромадлар ва харажатлар категорияларининг асосий таснифи келтирилган ва оддий умумий баланс тушунчаси муҳокама қилинади. Иккинчи қисмда ўз ичига «давлат жамғармалари ва инвестициялари» тушунчаларини, бюджет дисбалансини ўлчаш ва бюджет дефицитини молиялашнинг муқобил усуллари ва уларнинг макроиқтисодий оқибатлари ҳамда солиқ, бюджет сиёсатининг барқарорлигини таъминловчи бюджет соҳаси билан боғлиқ таҳлилий характердаги масалалар кўриб чиқилади. Давлат харажатлари ва даромадлари ўзгаришини баҳолаш усуллари-нинг чуқурлаштирилган таҳлили берилган.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Давлат бошқарув органлари» тушунчасини изоҳланг.
2. Давлат даромадлари ва трансфертлари қандай таҳлил этилади?
3. Молиявий активлар ва пассивларнинг чегараланиши нима учун керак?
4. Диаграммаларга нималар киради?

Асосий адабиётлар

1. Козырева В.М. Теоретическая экономика. - М.: "Прогресс", 1998.
2. Лебедев В.В. Основы экономических знаний. - М.: 1995.
3. А. Луссе. Макроэкономика. - Санкт-Петербург, изд. Питер, 1999.
4. Макроиктисодий таҳлил ва сиёсат. ХВФ семинар материаллари. - Вена, 2000.

ФИСКАЛ ҲИСОБЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

5.1. Фискал ҳисоблар

“Давлат молияси статистикаси бўйича қўлланма”да давлат бошқарувининг бир неча босқичлари аниқланган:

1. Марказий ҳукумат;
2. Штатлар ёки минтақалар даражасидаги органлар;
3. Маҳаллий органлар;
4. Миллатусти органлари.

Кўпчилик мамлакатларда давлат бошқаруви секторидagi бюджет операциялари ўз ичига камида давлат бюджетини шакллантирувчи марказий ҳукуматни олади. Лекин кўп мамлакатларда бюджет операциялари билан маҳаллий ва минтақавий органлар ҳам шуғулланади.

“Давлат бошқаруви сектори” атамаси давлат бошқарувининг барча даражаларини: марказий ҳукумат, штатлар ҳукумати, вилоят ва маҳаллий даражадаги органларини ўз ичига олади. Давлат бошқарув сектори ва пул-кредит секторларининг функцияларини бир-биридан ажратиб олиш учун давлат молияси статистиканинг икккала таърифидан барча давлат банк ва пул-кредит операциялари чиқариб ташланган. Хусусан, ташкилотидан қатъи назар пул-кредит операцияларини ўтказувчи пул-кредит органларининг барча функциялари давлат бошқаруви секторига эмас, балки пул-кредит соҳасига киритилади. Пул-кредит ва солиқ-бюджет сиёсатларини бир-биридан ажратиш ҳамда пул-кредит ва молия статистикаси маълумотларини давлат молияси статистикаси маълумотлари билан мувофиқлаштириш учун бу соҳалардан ҳар бирининг операциялари бир-биридан алоҳида равишда таҳлил қилиниши керак.

Давлат сектори— бу, давлат бошқарувининг сектори кенг маънода ўз ичига давлат бошқаруви секторини ва давлат темир йўл, авиалиниялар ёки коммунал корхоналар каби номолия давлат корхоналарини олади. Марказий ҳукуматнинг айрим даромадлари ва харажатлари, одатда, марказий ҳукуматнинг маҳаллий ва давлат корхоналарига трансферларини ўз ичига олади. Турли даражадаги давлат органларининг жами операцияларини ҳисоблашда “икки марталаб ҳисобга олиш”га йўл қўймаслик учун бундай трансфертларни соф ҳолда кўрсатиш лозим. Турли даражадаги давлат органларининг ҳисобларини сальдолаш ва чиқариш жараёни консолидация деб аталади.

Ҳар бир даражадаги давлат бошқарув органлари 3 турдаги операцияларни ўтказишади: бюджет, нобюджет, ижтимоий суғурта-

лаш фондлари билан операциялар. Таърифидан келиб чиқиб, бюджет операциялари бюджет орқали ўтади. Нобюджет операциялар бюджетдан ташқарида амалга ошиб, нобозор товарлари ва хизматлари кўрсатишни кўзлаб, мажбурий йиғимлар ҳисобидан маблағларни ундириш билан боғлиқ. Масалан, нобюджет фонд кўпинча ёқилги учун махсус солиқлар йиғиш ҳисобидан йўл ҳужалигини тутиб туришга харажат қилиши мумкин.

Нобюджет операцияларнинг махсус категориясига ижтимоий суғурталаш дастурлари киради. Ўтиш иқтисодиётидаги мамлакатларда бу дастурлар, одатда, нафақа фонди, бандлик фонди ва ижтимоий суғурталаш фондиди ўз ичига олиб, уларнинг маблағлари ҳисобидан меҳнатга қобилиятсизлик ва ижтимоий ёрдам нафақалари тўланади.

Давлат бошқарув органи сектори қандай аниқланишидан қатъи назар, кўп мамлакатларда бюджетнинг ҳақиқатдаги ижроси кўпинча давлат операциялари ҳисобида жидий камчиликларга олиб келади. Иккита энг катта камчилик нобюджет ҳисобларни акс эттириш ва миллий валютадан эквивалент ҳисобларда фойдаланиш билан боғлиқ. Қатор мамлакатларда айниқса, ўтиш иқтисодиёти шароитидаги давлатларда ҳукумат нобюджет ҳисоблардаги операцияларни акс эттириб, бошқа ҳолларда бюджетга киритилиши керак эди. Нобюджет фондлардан ҳамма жойда фойдаланиш (айниқса, агар улар бюджет операциялари билан консалидацияланмаган бўлса) бюджет соҳасидаги ишларнинг ҳақиқий ҳолатини бузиб кўрсатади, даромадлар, маблағлар аниқ мақсадга сарфланиши сабабли бюджет маблағларидан эгилувчан бошқаришни қийинлаштиради ва энг муҳими, бу ҳисобларга келувчи маблағларни сарфлаш устидан назорат йўқолишига олиб келади.

Бу муаммони ечиш учун кўп мамлакатлар нобюджет ҳисоблар ўрнига бюджет доирасида алоҳида ҳисобларни яратишган.

Бу ҳукуматга керакли назорат ва ҳисобларни олиб боришга ҳамда бу ҳисобларни текширишга имкон беради.

Ўтиш иқтисодиёти шароитидаги кўпгина мамлакатларда миллий валюта эквивалентидаги ҳисоблар бюджет ҳолатини бузиб акс эттиришини кучайтиради. Бу ҳисобларда маблағлар миллий валюта эквивалентидаги хорижий кредитлар ва гранитларда акс этади. Бу маблағлардан кўпинча дефицитни молиялаш ва ташкилотлар ҳамда корхоналарни кредитлаш учун фойдаланилади.

Бундай кредитлаш кўпинча бюджетда акс этмайди, шу боис парламент назарига тушмайди ва бюджет умумий ҳолатини бузиб кўрсатади ҳамда фоииз ставкаларини субсидиялашга олиб келади. Бундай эквивалент ҳисоблар нафақат бюджетда тўлиқ акс этиши керак, бундан ташқари уларни норентабел корхоналарни имтиёзли кредитлашнинг кўринмас манбаларига айланишига йўл қўймаслик зарур.

Давлат корхоналари давлат сектори доирасидан ташқарида

деб қаралади. Товар ва хизматларни кенг миқёсда иқтисодиётнинг бошқа секторларига етказиб берувчи давлатга тегишли ишлаб чиқариш бўлинмалари ва давлат назорат қиладиган акционерлик-саноат ёки тижорат бўлинмалари таснифга кўра, номолия корхоналари секторининг давлат улушига тегишли. Бунга давлатнинг темир йўллари ва авиалиниялари, почта хизмати ва национализация қилинган ёки ҳукумат асос солган тармоқлар мисол бўла олади. Жорий, муддатли ва жамғарма депозитларни қабул қилувчи ҳамда мажбуриятларни олувчи ёки бозорда молиявий активларни сотиб олувчи давлатнинг ёки давлат томонидан назорат қилинадиган молиявий муассасалар таснифда молиявий корхоналар улушига киради. Марказий банк ҳам, анъанага кўра, давлат бошқарув секторига эмас, балки юқоридаги секторга тааллуқлидир.

Давлат операцияларини ўлчаш

ДМС меъёрларига кўра, давлат молиявий статистикаси доирасидаги операциялар МҲТ тизимига киритилувчи миллий даромад, миллий маҳсулот, пул-кредит соҳаси ва тўлов баланси ҳисоблари каби ҳисобланиш услубида эмас, балки касса ёки тўлов тамойили асосида ҳисобга олинади. Олинган маблағлар ва тўловлар касса тамойилига кўра, молиявий ҳисобланиш вақтида акс эттирилса, ҳисобланиш услубида операциялар ҳисобларда мажбурият ёки талаб пайдо бўлганда ёки улар бўйича тўлов муддати келганда акс этади.

Давлат операцияларини касса услубида акс эттириш уларни пул-кредит ҳисоблари билан таққослаш ва шу билан давлат операцияларини агрегатлашган пул-кредит кўрсаткичларига таъсири даражасини аниқлашни енгиллаштиради. Бу таққослаш иқтисодий таҳлил нуқтаи назаридан айниқса муҳимдир, чунки касса тамойили (ДМС) асосида ёзилган операциялар ва ҳисобланиш услубида акс эттирилган (пул-кредит ҳисоблари) лари орасидаги фарқ тўловлар бўйича кечиктирилган қарздорликни ҳисобга олиш сабабли вужудга келади. Бундай қарздорлик ДБОлари мажбуриятларни ўз вақтида қайтариш қобилиятсизлигини акс эттириб, касса тамойили ва ҳисобланишлар услуби асосида белгиланган бюджет баланси миқдорлари орасидаги катта фарқларга олиб келди. Ҳисобланиш услубида ҳисобланган ва ҳукумат томонидан маблағларнинг соф сарфланишини кўрсатадиган баланс давлатнинг мажбуриятларини (ҳам ички, ҳам ташқи) тўлиқ акс эттиради, шу вақтнинг ўзида касса тамойили асосида ҳисобланган баланс эса ҳақиқатдаги фоиз тўловларни акс эттиради.

Касса тамойили асосида ҳисобланган дефицит ҳисобланиш услубида ҳисобланган дефицитга кўра, кам бўлган, ҳукумат ҳам фоизларни тўлашда, ҳам бошқа мажбуриятларни қайтаришда қарздорликка эга.

Давлат молия статистикаси тизими

Давлат молия статистикаси тизими (ДМС) давлат органларининг миллий ва жаҳон иқтисодиётининг бошқа секторлари билан операцияларни ҳамма томонлама ҳисобга олиш ва авваламбор давлат киримлари, тўловлари ва тўланмаган мажбуриятларни аниқлаш учун мўлжалланган. 1-расмда ДМС доирасида турли давлат органлари операцияларининг таснифи берилган.

Тушумлар		Тўловлар	
Жорий	Капитал	Капитал	Жорий
товар ва қўлланмалар	товар ва қўлланмалар	Товар ва қўлланмалар	товар ва қўлланмалар
Жорий	Капитал	Капитал	Жорий
ҳеч нарса	ҳеч нарса	ҳеч нарса	ҳеч нарса
Расмий олинган Трансфертлар			
Бошқа сектор мажбуриятлари	Бошқа сектор мажбуриятлари	Бошқа сектор мажбуриятлари	Бошқа сектор мажбуриятлари
Ликвидлини бошқариш мақсадида олинган	Давлат сиёсатини амалга ошириш мақсадида олинган	Давлат сиёсатини амалга ошириш мақсадида олинган	Ликвидлини бошқариш мақсадида олинган
	Кредитлаштириш минус уни қайтариш		
Давлат бошқаруви сектори мажбуриятлари		Давлат бошқаруви сектори мажбуриятлари	
<h1 style="font-size: 2em; margin: 0;">МОЛИЯЛАШТИРИШ</h1> <p style="margin: 0;">Нақд пул маблағлари қолдирининг ўзгариши</p>			

Манба: МВФ, «Руководство по статистике государственных финансов» (Вашингтон, 1986 год), стр.131.

1-расм. Давлат бошқарув органлари операцияларини таснифлашнинг таҳлилий асоси.

Даромадлар, киримлар, харажатлар ва тўловлар
Умумдавлат бюджети ҳолатини ва унинг макроиқтисодий соҳага таъсирини баҳолаш мақсадида мутахассислар даромадлар ва харажатларни аниқ ажратишлари керак. Бунда шуни назарда тутиш керакки, барча даромадлар киримдир, лекин барча киримлар ҳам даромад ҳисобланмайди. Мажбуриятларни қайтариш билан боғлиқ бўлмаган киримлар даромад ҳисобланади. Ҳукумат берган кредитлар ҳисобидан киримлар даромад ҳисобланмайди, чунки бундай кредитлар қайтарилиши керак. Шунингдек, ҳамма тўловлар ҳам чиқим ҳисобланмайди. Масалан, кредитни қайтариш маблағларни сарфлашга кирмайди, чунки у кредитни олишдаги мажбуриятдан келиб чиқади, фоизларни тўлаш бошқа томондан харажатларнинг моддаси ҳисобланади.

Ялпи ва соф сумма

Даромадлар олиш ва харажатларни сарфлаш бўйича давлат операцияларини тўлиқ ҳажмда статистик маълумотларда акс эттириш учун даромадлар ва харажатларни ҳозирча фарқлаш қабул қилинган.

Масалан, “мактаб таълими учун тўловлар” таълим учун харажатларнинг баланслаштирувчиси билан боғлиқ харажатлар солиқ тушумлари суммасидан “манфий даромадлар” сифатида айирилмайди. Кредитлаш ва қарз олиш—бу, қоидадан четга чиқишдир. Бу ҳолатдаги ягона аҳамиятли миқдор—бу, давлат бошқаруви органларига ва тескари йўналишдаги пул маблағларининг тез ҳаракатидир.

Икки томонлама ва бир томонлама операциялар

Икки томонлама операцияларда пуллар, товарлар ёки хизматларга алмашиниб тўланадиган ёки олинадиган бир томонлама операцияларда тўловларни амалга ошириш ёки олиш нимадир эвазига олиш билан боғлиқ эмас, бир томонлама операцияларга трансфертлар ва грантлар мисол бўла олади.

Солиқ ва солиқсиз тушумлар

Даромадлар грантлардан ташқари барча қайтарилмайдиган тушумларни ўз ичига олади. Даромадлар жорий маблағларга ва капитал ҳисобидан тушумларга (фақат капитал активларни сотишдан даромадларни ўз ичига олади) бўлинади. Солиқ давлат органлари томонидан олинган ва ижтимоий эҳтиёжларга сарфланадиган мажбурий бир томонлама тушумлардир.

Солиқ тушумларига (уларнинг соф суммаси олдиндан ортиқча тўланганларни қайтаришни айиради) ижтимоий сугуртага

мажбурий ажратмалар ва фискал монополияларнинг давлат бюджетига ўтказадиган даромади киради. Солиқсиз тушумлар мулкка эгаликдан даромадлар, тўловлар ва йиғимлар, жарималар ва давлат корхоналари фойдасидан ажратмаларни ўз ичига олади.

Беғараз тушумлар

Беғараз тушумларга бошқа мамлакатлар ҳукуматлари ва халқаро ташкилотлардан тушумлар киради. ДМС бўйича қўлланмада беғараз тушумлар молиялаш моддалари каби эмас, балки даромадлар гуруҳига операциялар сифатида киритилади. Лекин бюджет ҳолатини таҳлил ва прогнозлаш нуқтаи назаридан беғараз тушумларнинг бошқа даромадлардан кескин фарқ қилишини тан олиш керак. Миқдори ва тушиш вақтини олдиндан айтиш мумкин эмаслиги туфайли уларни бюджет поргнозига киритиш ёки харажатларни тўлаш учун фойдаланиш бюджет режалаштириш жараёнини жиддий издан чиқариши ва келажақда бюджетни жуда аниқлаштиришни талаб қилиши мумкин. Гарчанд, ДМС да беғараз тушумларни чизиқ устидан жойлаштирилсада, бюджет ҳисобларининг аналитик кесимида уларни молиялашнинг бир моддаси сифатида акс эттириш мақсадга мувофиқдир.

Давлат органларини соф кредитлаш. Соф кредитлаш (кредитлаш минус қарзни қайтариш) асосан давлат ликвидлигини бошқариш мақсадида эмас, балки асосан давлат сиёсати масалаларини ечиш учун давлат органларини кредитлашни ўз ичига олади. Бундай кредитлашга фермерлар, талабалар ва кичик бизнес эгаларига субсидиялар мисол бўлади. ДМСга кўра, соф кредитлаш молиялашга эмас, балки харажатларга киритилади. Бу ёндашув ҳукуматни ё кредитлаш, ё қарз олишга ундайдиган мотивлар орасидаги асимметрияни акс эттиради. Давлат органларида мавжуд валюта ва уни депозит ҳисобларда жойлаштириш орасидаги фарқнинг тебраниши ва нақд пул қолдиқларининг ўзгариши соф кредитлаш каби эмас, балки молиялаш каби кўрсатилади.

Банк капиталини тўлдириш

Бир қатор мамлакатларда давлатга тўлиқ ёки қисман тегишли банклар катта зарар кўришди ва ҳозирда капиталнинг камчилигини бошдан кечиришмоқда. Бу мамлакатларнинг ҳукуматлари бу банкларга капитал қўйиш ёки ҳатто ўзига уларнинг қарз мажбуриятларини олиши мумкин. Юқорида айтилганидек, ДМС тизими касса асосида бўлгани учун давлатнинг ўз бўйнига нақдсиз қарз мажбуриятларини олиши қарз олиш вақ-

тида харажат ҳисобланмайди. Шу билан бирга, бу қарзнинг фоизларини тўлаш харажат деб ҳисобланиб, кечиктириб, қарзни нақд тўловлар билан қайтариш эса манфий молиялашга киритилади. Бошқача қилиб айтганда, ДМС услубиятига кўра, бюджет камомоди микдорига фақат олинган қарз бўйича фоиз тўловлари таъсир қилади.

Хусусийлаштиришдан тушумлар

«Давлат молия статистика (ДМС) бўйича қўлланма»да давлат сектори корхоналари активларининг эгаллик улушини сотишдан тушумни манфий соф кредитлаш сифатида кўрсатиш тавсия этилган. Уни солиқсиз капитал даромадлар сифатида кўрсатилган давлат моддий активларини сотишдан фарқлаш лозим.

Бундай ёндашувда, хусусийлаштиришдан даромадлар олдин трансфертлар ёки капитал қўйиш натижасида сотиб олинган корхона капиталлидаги ҳукуматнинг улушини сотишдир, деб изоҳланади. Бундай ёндашув бюджет балансини бир марталик яхшилашни ўтказишга имкон беради. Гарчанд, ушбу тушумларни чизик устида кўрсатиш қабул қилинган бўлсада, таҳлилда бу тушумларни ҳукуматнинг соф молиявий позициясига таъсир этувчи операциялар билан тенг даражада чизик остида кўрсатиш керак.

Бюджет камомадининг бир марталик камайиши келажакда уни корхоналар ажратаётган фойдадан ҳукумат даромад олмаслиги сабабли ўсиши мумкин. Лекин агар ҳукумат сотувдан фойдани бошқа активларни сотиб олишга ёки қарз қайтаришга сарфласа, келажакдаги камомад тўлиқ компенсацияланади. Бу ҳолда ҳукумат ва хусусий сектор фақатгина активларни алмаштириб, реал ресурслар талабига таъсир этмайди. Лекин агар ҳукумат олган пулларни харажатларни оширишга ёки солиқларни қисқартишга ёки иккаласига сарфласа, активларни сотиш йилида камомад ўзгармайди, балки келажакда у кўпаяди ва шу йўл билан хусусийлаштириш бюджет ҳолатига таъсир этади. Охириги йилларда хусусийлаштириш натижасида катта фойда олинган Буюк Британияда бюджет камомадини ҳисоблашда макроиқтисодий ҳисоблар 2 вариантда – фойдани кўрсатиб ва кўрсатмасдан ҳисобланади. Бу ёндашувнинг фойдаси шундаки, у ҳисоблар таҳлилини енгиллаштиради, чунки хусусийлаштиришдан даромадлар активларнинг алмашиниши каби кўриб чиқилади.

Марказий банк фойдаси

Амалда ҳукуматга бериладиган Марказий Банкнинг фойдаси даромад ҳисобланади. Бунда шуни айтиб ўтиш керакки, бу суммага олтин валюта авуарларни қайта баҳолашдан фойда

киритилмайди. Бундан ташқари у Марказий Банкнинг айрим операцияларини (масалан, олтин ёки валютани сотиш) эмас, балки барча битимларни акс эттириши керак.

Даромадлар ва харажатларнинг таснифланиши ДБО амалга оширадиган операциялар 2 категорияга таснифланади: даромадлар ва харажатлар. Асосий таснифлаш ялпи, жорий, капитал харажатлар ва даромадларни акс эттиради ва иқтисодий характерга эга. Бу категорияларнинг ичида солиқлар солиққа тортиладиган фаолият тури бўйича, харажатлар эса сарфланиш мақсадига кўра таснифланади. Масалан, муҳофаа ва таълимга харажатлар. Бюджет таҳлили учун бюджет операцияларини стандарт аналогик иқтисодий таснифи муҳимроқ аҳамиятга эга.

5.2. Фискал баланси

Агар ДБО операцияларини нақд пул нуқтаи назаридан қаралса, ялпи тушумлар доим ялпи тўловларга тенгдир.

Шу сабабли давлат органларининг бюджет ҳисоблари ҳар доим баланслашгандир. Лекин таҳлил ва қарор қабул қилишдан келиб чиқиб, бир томондан, тушумлар ва давлат органларининг грантлари орасидаги фарққа, бошқа томондан, соф кредитлаш билан бирга уларнинг эътиборини қаратмоқ мақсадга мувофиқдир. ДМСда бюджет балансининг аъъанавий таърифи бу тамойилдан келиб чиқиб, балансни ялпи даромадлар ва ялпи харажатлар орасида фарқ каби қарайди.

Умумий камомадларнинг (даромад +олинган трансфертлар) - (харажатлар +кредитлар-қарзнинг мусбат қайтарилиши) сальдоси.

Бу моддалар “чизик устида” жойлашган, “чизик остида” жойлашган қолган моддалар молияси деб аталади.

Бошқача қилиб буни шундай ёзиш мумкин:

Камомаднинг умумий ҳажмлари мусбат сальдони молиялаш – нақд пулнинг соф кўпайишидир.

Шундай қилиб, давлат органининг бюджет камомади даромадлар ва грантлар ҳисобидан тушумлардан ошувчи харажатлар ва соф кредитлашнинг қисмидир. Давлат органи камомадни қарз олиб ва ёки ўз ликвид маблағларини сарфлаб қоплайди. Бюджет балансининг бундай аъъанавий таърифи бюджет таҳлилида жуда муҳим. Чунки у умуман олганда давлат органининг молиявий ҳолати ва ҳатто бу пул-кредит соҳасида, ички талабда ва тўлов балансида қандай акс этиши тўғрисида тўлиқ тушунча беради.

Солиқ тушумлари

Оборотдан солиқлар — ҚҚС; акциз солиқлари; даромад солиқлари; корпорацияларнинг даромад солиқлари; шахсий даромад солиқлари; ижитимой суғурта ва нафақага солиқлар; ташқи савдо солиқлари, бошқа солиқ тушумлари.

Солиқсиз тушумлар

Лицензиялар, йиғимлар ва бошқалар. Марказий банк фойдасидан ажратмалар.

Трансфертлар

Харажатлар ва соф кредитлаш; жорий харажатлар; иш ҳақи; товарлар ва хизматлар; фоиз тўловлари; ташқи фоиз тўловлари; ички фоиз тўловлари; нафақалар; трансфертлар; субсидиялар; бошқа харажатлар.

Капитал қўйилмалар. Соф кредитлаш

Янги сиёсат доирасидаги кредитлар (маслан, деҳқон хўжаликларини ва давлат корхоналарини субсидиялаш); қарз қайтариш ҳисобидан тўловлар.

Умумий сальдонинг (даромадлар ва трансфертлар) - харажатлар ва соф кредитлаш.

Ташқи молиялаш. Янги қарз олиш

Қарз қайтариш ҳисобидан тўловлар. Ички Банк.

5.3. Бюджет таҳлили

Гарчанд, камомадни аниқлашда ДМСда қайд қилинган «умумий камомад» тушунчасидан фойдаланилсада, бюджет балансини ўлчашнинг ягона, энг яхши усули мавжуд эмас. Мақсадга қараб ва турли таҳлилий меъзонлардан келиб чиқиб, балансни аниқлашнинг бошқа концепцияларидан ҳам фойдаланиш мумкин. Бюджет ҳолатининг умумий кўрсаткичлари сифатида кўпинча камомад ёки мусбат сальдонинг ЯММга нисбати олинади ва у бюджет соҳасидаги ҳолатни аниқлашнинг умум қабул қилинган усулидир. Лекин, ҳатто, бу анъанавий усул қатор бошқа ўлчов ёки бу бўлимда айтиладиган ҳамма ўлчовлар билан тўлдирилиши мумкин. Ялпи ўлчовлар солиқ-бюджет сиёсатининг солиқ солиш ва харажатлар каби таркибий жиҳатларни ҳисобга олиши керак.

Баланснинг керакли таърифини танлаш қатор омилларга асосланади:

1. Дисбаланс тури;
2. Қамраб олиш даражаси (марказий ҳукумат, давлат бошқаруви сектори ёки давлат сектори);
3. Бухгалтерия ҳисобининг услуги (касса тамойили ёки ҳисобланиш услуги);
4. Бошқа шартнинг ҳолати.

2-расмда қисқа шаклда тегишли омиллар ва бюджет балансини баҳолашдаги аҳтимолли таҳлилий фарқлар кўрсатилган. Қуйида бюджет балансини ўлчашнинг турли усуллари кўриб чиқилган.

Давлат секторининг қарз маблағларига эҳтиёжини аниқлаш бюджет балансининг бутун давлат сектори учун анъанавий услубидир. У бюджет балансининг энг кенг қамровли стандарт кўрсаткичлари бўлиб хизмат қилади, чунки бутун давлат секторининг молиявий ресурсларга талабини ўз ичига олади. «Умумий баланс» тушунчасидан давлат бошқарувининг ҳар қандай даражасида фойдаланиш мумкин. Марказий ҳукуматнинг ва давлат бошқаруви секторининг қарз олишга эҳтиёжи бутун давлат сектори эҳтиёжининг таркибий қисмидир, уларни эса давлат бошқаруви сектори ва давлат корхоналари сектори қарз олишга эҳтиёжидан ва тегишли равишда секторлар орасидаги трансфертларни сальдолаб аниқлаш мумкин.

Бюджетнинг жорий баланси (жорий операциялар ҳисоби бўйича баланс) жорий даромадлар ва жорий харажатлар орасидаги фарқ сифатида аниқланади. Бу кўрсаткичга кўпинча давлат жамғармаларини аниқлаш ва демак, давлатнинг ялпи миллий жамғармаларидаги улушининг кўрсаткичи сифатида қаралади. Уни қуйидагича ёзиш мумкин:

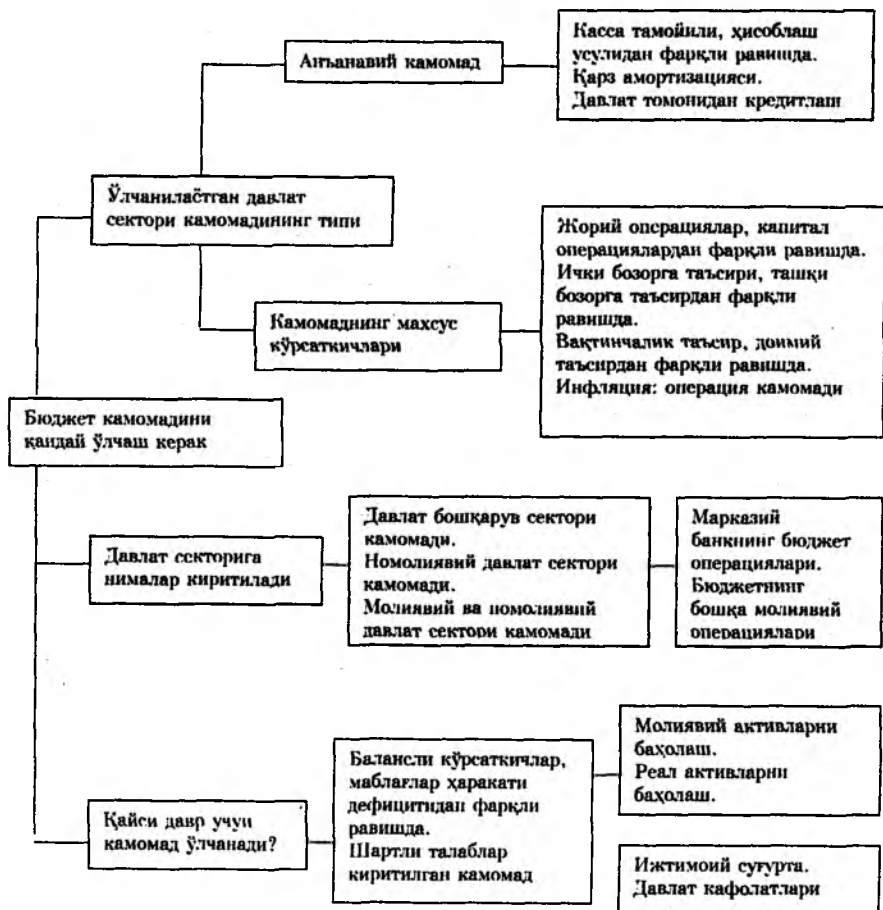
Жорий бюджет ялпи харажатлари + давлат жамғармалари + ялпи жорий даромад.

Лекин бу тушунчадан бюджетнинг амалий таҳлили давомида фойдаланиш қатор чеклашлар билан боғлиқ. Бу тушунча бир томондан, капитал ва бошқа томондан, жорий даромадлар ва харажатлар орасидаги чегаралашга асосланган. Капитал харажатлар ишлаб чиқаришда бир йилдан кўпроқ фойдланиш кўзланган активларни сотиб олиш ва капитал трансфертларни ўз ичига олади, қолган харажатлар жорий деб таснифланади. Бу фарқ харажатларни жорий ва капиталга анъанавий таснифлаш каби унчалик асосга эга эмас. Бундан ҳам муҳими шуки, давлат инвестицияларини қўллаб-қувватлаш керак, чунки улар иқтисодий ўсишни тезлаштиради, деган бошланғич қоида ҳам шубҳалидир, чунки турли лойиҳаларни молиялашга давлат маблағларини ҳаддан ташқари кўп исроф қилиш бўйича мисоллар кўп. Бундан

ташқари агар асосий фондларни яхши ҳолатда ушлаб туриш ўрнига маблағлар ишлатилса, бу охир-оқибат иқтисодий ўсиш суръатлари пасайишига (ўсиш ўрнига) олиб келиши мумкин.

2-расм

Бюджет камомadini ҳисоблаш ва мониторинг қилиш

Манба: M, Blejer and A. Cheasty, 1992, "How to Measure the Fiscal Deficit", Finance and Development, Vol.29 (September)

Шундай қилиб, жорий бюджет баланси кўрсаткичи биринчи қарашда қулай бўлиб кўринсада, у яхши индикатор бўлиб хизмат қила олмайди. Бундан ташқари у бюджет соҳасидаги ҳолатнинг ички ва ташқи секторлардаги макроиқтисодий балансга таъсирини таҳлил қилишга унчалик ярамайди.

Бирламчи ёки фоизсиз баланс кўрсаткичларидан фоиз тўловларни ҳисобга олмасдан турли босқичлардаги жорий бюджет сиёсати таъсирини аниқлашга имкон беради. Ушбу бирламчи баланс давлат соф қарзига қайси сиёсат таъсир этишини кўрсатади ва шунинг учун давлат камомадини бир хил даражада сақлашнинг муҳим индикатори бўлиши мумкин. Уни қуйидагича ёзиш мумкин:

Асосий бюджет баланси = анъанавий баланс-тўлаш

Камомад+бюджет камомади+мусбат фоизлар+мусбат сальдо=сальдо

Операцион баланс – бу, анъанавий балансдан инфляцияга тўғри келган фоиз тўловларни айириб ёки бирламчи балансга фоиз тўловларнинг реал компонентини қўшиб олинади.

Гарчанд, кредиторлар юқорироқ номинал фоиз ставкалар кўринишида компенсация олишига қарамай, давлатнинг қайтарилмаган қарзи реал қиймати инфляция сабабли пасаяди. Кўпинча пул коррекцияси деб аталган бундай компенсация капитал учун фойда эмас, балки капитални қайтаришдир. Бошқача қилиб айтганда, давлат қарзи бўйича фоиз тўловларининг бир қисми ҳақиқатда асосий суммасини қайтаришдир ва шунинг учун бу суммани чизик устидаги фоиз тўловларидан айириб ташламаса, камомаднинг миқдори ошириб кўрсатилган бўлади. «Операцион баланс» тушунчасидан фойдаланилса, бу муаммо пайдо бўлмайди. Бундай тушунчани қўллаш инфляция суръатлари баланд ва катта давлат қарздорлигига эга мамлакатларда айниқса муҳимдир, чунки бу индикаторлар ҳар йил учун бюджет сиёсатининг давлат қарзи реал миқдорига таъсирини аниқлашга имкон беради.

Инфляция шаротида реал давлат қарзининг динамикаси номинал давлат қарзи динамикасига кўра, бюджет сиёсатининг истиқболларини белгилаш учун аниқроқ индикатордир. Инфляция юқори суръатли мамлакатларда анъанавий ва операцион баланс кўрсаткичлари орасида катта фарқ пайдо бўлиши, бу икки кўрсаткич ўзгаришининг тенденциялари эса кескин фарқланиши мумкин.

Бу ўзаро муносабатни қуйидагича ёзиш мумкин:

Операцион = анъанавий- камомад= инфляцион компоненти ёки операцион = асосий + камомаднинг ҳақиқий компоненти/камомад/фоиз тўловлари Сальдо=сальдо.

5.4. Давлат молия статистикаси: маълумотларни тақдим этиш тамойиллари

Бу ўринда статистик таҳлил моҳияти ҳисобланувчи давлат секторининг турли хилдаги фаолияти, шунингдек, ўша фаолиятнинг турли жиҳатларини ҳисобга олиш услублари кўриб чиқилади. Унда шунингдек, давлат операциялари асосий категориялар бўйича таснифланишнинг назарий асослари ёритилган.

Статистика нуқтаи назаридан қараганда бозор иқтисодийти учун хос хусусият, фирмалар ва уй хўжаликлари иштирокидаги операциялар ҳисобланади, давлат секторининг иқтисодий операциялари эса бундан мустаснодир. Одатда, давлат секторининг хизматлари рақобатчи нархлар бўйича сотилмайди. МХТ да ҳам, ДШИ бошқарувида ҳам давлат сектори маҳсулотининг нархи бир қанча харажатлар қиймати, яъни ишлатилган, киритиладиган барча ресурсларнинг умумий қиймати бўйича аниқланади. Харажат қиймати бўйича маълумотлар, одатда, киритиладиган ресурсларнинг, муҳокама учун қўллаш пайтидаги қийматини ифода этади. Ишчилар давлат секторидида ишлашни хоҳламайдилар, агар ундаги иш ҳақи хусусий сектор ташкилотлари таклиф қилаётган иш ҳақидан паст бўлса. Шу маънода, гарчи, давлат сектори товар ва хизматлари қиймати харажатларининг бухгалтерия қийматига асосланган бўлса-да, у бозор қиймати билан боғлиқ.

5.5. Камомадни молиялаш

Давлат камомадининг макроиқтисодий таъсири асосан камомадни молиялашнинг характерига боғлиқ. Бўлимда кўрсатилганидек, камомадни қарз олишнинг қуйидаги тўрт манбаидан молиялаш мумкин:

1. Марказий банкдан қарз олиш ёки камомадни эмиссион молиялаш;

2. Пулни банк секторидан қарзга олиш;

3. Миллий нобанк сектордан қарз олиш;

4. Ташқи қарз олиш ёки валюта захираларидан фойдаланиш.

Умуман олганда, молиялашнинг бу усулларида ҳар бири жидий макроиқтисодий дисбалансни чақиради. Инфляцияни кучайтирувчи ортиқча пул массасининг пайдо бўлиши; ташқи қарз муаммосининг кескинлашуви, ҳаддан ортиқ ташқи қарз олиш; валюта инқирозига олиб келувчи валюта захираларининг камайиб кетиши; реал фоиз ставкаларини ошириб юборувчи ҳаддан ортиқча ички қарз олиш ва аҳтимол фоиз тўлов-

лари, камомад ва қарзнинг ўзаро таъсир динамикаси сабабли давлат қарзининг кескин ўсиши. Лекин молиялашнинг бу муқобил усуллари ва уларнинг оқибатлари орасидаги ўзаро алоқа жуда мураккаб бўлиши мумкин.

Марказий банкдан қарз олиш (камомадни эмиссион молиялаш). Марказий банкдан қарз олиш қуввати оширилган пулларни яратиш билан тенг. Агар пул эмиссиясининг суръатлари жорий нархлар даражасидаги пулга талабдан ортиқча бўлса, нақд пулнинг ортиқча қолдиқлари пайдо бўлиб, бу нархлар даражасини кўтарadi. Утиш иқтисодиёти шароитидаги кўпгина мамлакатларда давлат камомадининг каттагина фоизи нақд пулга айлантирилади ва инфляциянинг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади. Ҳукуматнинг реал ресурсларни пул эмиссияси йўли билан назорат қила олиш қобилиятини айрим вақтда эмиссион даромад деб аталади. Моҳиятан эмиссион даромад “инфляцион солиқ” билан узвий боғлиқ. Аҳолининг реал пул қолдиқларига ўзгармас талабида эмиссион даромад амалда инфляцион солиққа тенгдир.

Бошқа секторлар тўлайдиган инфляцион солиқ ҳукумат йиғиб олганидан кўра кўпроқдир. Бошқача айтганда, каммомадни инфляцион солиқ ҳисобидан қоплаш, давлат сиёсати натижасида бошқа секторлар қиладиган харажатлар реал ресурслардан кўпроқдир. Ҳукумат харажатларни бошқа секторлардан солиқ тушумларини ошириб, қарз олиб ёки пул эмиссияси билан молиялаши мумкин. Пул эмиссиясидан олинган даромад эмиссион даромад деб аталади. Бу даромадни давлатнинг мамлакатни алмашмайдиган қоғоз пуллар билан таъминлашнинг монопол ҳуқуқи натижасида олиш мумкиндир. Давлат пулни чиқаришга озгина харажат қилиб, қўйидагиларни олади: қоғоз купюранинг номинал қийматига тенг ресурсларни олиб, у мамлакатни пул билан таъминлабгина даромад олади. Ҳозирги шароитда банклар ҳам пулни яратиш ва демак, эмиссион даромад олиш имкониятига эга.

Шундай қилиб, эмиссион даромадни мамлакатдаги пул эмитентлари оладиган реал ресурсларнинг ялпи миқдори деб таърифлаш мумкин.

Шундай қилиб, эмиссион даромадни нархлар даражаси (P) орқали ифодаланган бошқа секторлардаги пул қолдиқларининг ўзгариши (M) сифатида ёки номиналлар ҳажми ўсишининг суръати сифатида кўрсатиш мумкин.

Соф эмиссион даромаднинг компоненти нақд пуллар реал қолдиқлари суммасининг ўзгаришидир. У реал иқтисодий ўсиш ёки пулга талабнинг ижобий ўзгаришида пайдо бўлади.

Инфляцион солиқнинг компоненти ушбу ҳолда солиқ солиш ставкасига тенг бўлган инфляция суръатини бошқа секторлардаги нақд пулнинг реал ҳажмига кўпайтмасига тенг. Инфляция бўлмаганда инфляцион даромад олдингидек келаверади, агар нақд пулларнинг реал қолдиқлари ўсишни тўхтатмаса, албатта.

Инфляция суръатлари жадаллашган сари нақд пулнинг реал қолдиқларига талаб камаяди, чунки бошқа секторлар юқори инфляцияга мослашади, шу жумладан, улар юқори солиқларга тортиладиган миллий валютани хорижий валютага алмаштиради.

Инфляциянинг баланд суръатлари шароитида нақд пулларнинг реал қолдиқлари камайиши инфляцион солиқ солиш базаси қисқаришига тенг. Солиққа тортиш базасининг бундай қисқариши шуни билдирадики, ҳукумат ўша даромадни олиши учун инфляция суръати- солиқ суръати ошиши керак.

Эмиссион даромаддан тушумни тўнтарилган "U" симон эгри чизик сифатида тасвирлаш мумкин. Инфляция ўсиши билан эмиссион даромад ҳам ўсади, лекин маълум нуқтада у максимумга эришади ва бундан сўнг инфляциянинг ўсиши даромадларнинг камайишига олиб келади.

Саноати ривожланган кўпчилик мамлакатларда эмиссион даромаднинг ҳажми ЯИМнинг 1,2 фоизи атрофида тебранса, айрим ривожланаётган ва ўтиш иқтисодиёти шароитидаги мамлакатларда максимум ЯИМнинг 5-10%и атрофида ўзгаради.

Марказий банкдан қарз олишдан фарқли равишда депозит банкларидан қарз олиш қуввати оширилган пулларни яратишга ўзидан-ўзи олиб келмайди. Депозит банкларнинг кредит ресурсларига бўлган қўшимча талаби Марказий банк томонидан қўшимча захиралар берилиб қондирилади ва бу Марказий банкдан кредит олишга тенгдир. Лекин Марказий банк кредитларга қўшимча талабни қондиришдан бош тортса, депозит банклар давлат кредитларига юқори талабни қондириш учун хусусий секторни кредитлашни қисқартиришга мажбур бўлишади. Бу ҳодиса хусусий сектор харажатларини сиқиб чиқариши каби маълум ва асосан фоиз ставкалари ошишидан келиб чиқади.

Банк бўлмаган муассасалардан қарз олиш. Ички қарз мажбуриятларини чиқариш камомадни ноэмиссион молиялаш усулларидан биридир. Банк бўлмаган муассасалардан қарз олиш давлатга қисқа муддатда камомадни сақлаб туришга имкон беради, лекин пул базаси ёки халқаро захиралар ошади. Шу сабабли ушбу усул нафақат инфляциянинг, балки ташқи секторда инқирознинг олдини олувчи усул ҳисобланади. Лекин агар банк бўл-

маган муассасалардан қарз олишдан кўп фойдаланилса, бу ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин. Биринчидан, камомадни узоқ муддатли давлат облигациялари чиқариб молиялаш инфляция хавфини кечиктирсада, давлат қарзининг миқдори камаймаса, у келажакда инфляциянинг янада юқори суръатларига олиб келиши мумкин. Иккинчидан, банк кредитлари каби бевосита аҳолидан қарз олиш пулларни хусусий сектордан сиқиб чиқаради ва фоиз ставксининг ўсишига олиб келади. Шунингдек, бу юқори фоиз ставкалари бўйича харажатларнинг ошишига сабаб бўлади ва шу билан келажакда давлат бюджети камомадини янада оширади. Реал фоиз ставкалари иқтисодий ўсиш суръатларидан ошганда қарзни қайтариш бўйича харажатлар тўхтовсиз ўсиши кузатилиши мумкин ва бунинг натижасида давлат қарзи анча давргача ўша даражада сақланиб қолади.

Инфляция суръатлари юқори бўлган мамлакатларда давлатнинг узоқ муддатли қарз мажбуриятлари қиймати тез пасаяди ва бундай воситаларга ихтиёрий талаб паст даражада бўлади. Ҳукумат кўпинча мажбурлаш чораларини (бевосита ва билвосита) кўриб, банклар ва ҳатто аҳолини шундай мажбуриятларни сотиб олишга мажбурлайди. Лекин бундай ҳаракатлар ёки ўтмишда бўлиб ўтган шу йўл билан аҳоли пулини мусодара этиш давлатга ишонч анча йўқолишига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолатларда, давлат ноинфляцион макроиқтисодий сиёсат ва молиявий барқарорлашувни амалга ошириш асосида бу ишончни тиклашга аста-секин эришиши керак.

Ташқи қарз олиш. Давлат ташқи камомадини норезидентлар харид қилиши учун узоқ муддатли қарз мажбуриятларини эмиссия йўли билан ёки ўз валюта захираларини ишлатиб қоплаши мумкин. Лекин захиралар ҳисобидан камомадни молиялашнинг имкониятлари чекланган. Агар хусусий сектор бу чегарага яқин қолганини сезиб қолса, бу капитал оқиб кетишини ва алмашинув курси пасайишини чақиритиши мумкин, бу эса инфляция кучайишига олиб келади. Утган асрнинг 80-йилларида Мексиканинг ўз қарзини қайтариш атрофидаги инқирози мамлакат 1982 йил августида деярли барча валюта захираларини сарфлаб бўлгач, содир бўлди. Бу ҳол 80-йилларнинг бошида молиялашнинг имкони йўқ бўлган йирик бюджет камомади натижасида келиб чиққан бюджет устидан назорат йўқотилгач, вужудга келди.

Камомадни ташқаридан қарз олиш ва валюта сарфлаш ҳисобидан қоплаш, аввал, миллий валюта курсининг ошишига олиб келади, бу экспорт секторнинг рақобатбардошлилигига раҳна солади. Кўпгина ривожланаётган мамлакатларнинг ўт-

мишдаги жуда катта қарздорлиги ва паст кредит қобилияти бугунги кунда уларни молиялаш манбаларини топиш имкони-ятларини жиддий чеклайди. Лекин, ҳатто, тижорат манбалардан хорижий кредитлар мавжуд бўлганда ҳам, улар учун фоиз ставкалари жуда баланд бўлган.

Бюджет ҳисобларидаги қолдиқларни ҳисоблаш учун ҳисобланиш усулидан фойдаланилса, молиялашнинг яна бир манбаи—муддати ўтган қарзлар пайдо бўлади. Ўтиш иқтисодиётидаги кўпгина мамлакатларда давлатда тўловлар бўйича катта қарздорлик пайдо бўлди, натижада касса асосида аниқланган камомад ҳажми ҳисобланиш усулида аниқланган камомаддан кам бўлган.

Давлат муддати ўтган қарзни қайтаргач, ҳисобланиш усулида аниқланган камомад касса тамойибли асосида аниқланган камомаддан кўп бўлиб қолади.

Муддати ўтган қарздорлик камомадни молиялашнинг мажбурловчи усулидир. Шунинг учун имкони борича бундай қарздорлик пайдо бўлишига йўл қўймаслик учун ҳаракат қилиш мумкин.

Харажатлар бўйича муддати ўтган қарздорлик. Ҳукуматнинг мол етказиб берувчиларга ёки кредиторларга тўловлари кечикишини кўрсатувчи харажатлар бўйича муддати ўтган давлат қарздорлиги ўтиш иқтисодиёти шароитидаги кўпгина мамлакатларда солиқ-бюджет сиёсатининг жиддий муаммосига айланган. Муддати ўтган қарздорлик харажатларни ва мамлакат олдида турган бюджет муаммосини камайтириб кўрсатади. Бундай муддати ўтган қарздорлик камомадни молиялашнинг мажбурловчи усулларида биридир; бундан ташқари бунда давлатнинг қарз олишдаги эҳтиёжлари камайтирилиб кўрсатилади ва бу мамлакатдаги кредит эмиссиясининг манбаларини бузиб кўрсатади. Гарчанд, камомадни молиялаш давлатга кўпроқ миллий ресурслардан фойдаланишга имкон берсада, лекин бошланғич самара ишлаб чиқарувчиларнинг нархлари ошиши ёки солиқ ва йиғимлар тушумидаги кечикиш ҳисобидан йўққа чиқарилади. Харажатлар бўйича муддати ўтган қарздорлик охи-роқибат давлат органларига хизмат кўрсатишнинг қиймати ошишига олиб келади. Муддати ўтган харажатлар бўйича давлат қарздорлигининг тўпланиши аҳолининг давлат молия тизимига бўлган ишончига салбий таъсир қилади. Хусусий истеъмолчилар ва инвесторлар ўрта муддатли келажакда солиқ ставкалари, инфляция суръатлари ўсишидан ва умуман олганда, мамлакатдаги молиявий ҳолатнинг ёмонлашуvidан қўрқишади. Муддати ўтган давлат қарздорлигининг ўсиши натижасида уму-

ман, иқтисодиётда муддати ўтган қарздорликнинг кўпайиши молиявий тизим барқарорлашувига ва иқтисодий ўсишга жуда салбий таъсир этиши мумкин. Давлат ташкилотлари ходимларига иш ҳақини ва трансфертларни тўлашнинг кечикиши ялпи талабга таъсир этиши мумкин. Буни бюджет камомадининг жиддий таҳлилида ҳисобга олиш керак.

Бу жуда оптимистик даромад келишининг прогнози ёки давлат харажатларини назорт қилиш механизми йўқлигидан келиб чиқади. Демак, тўғри ишлайдиган ғазнахона (казначейство) кечикишнинг олдини олишда муҳим роль ўйнаши мумкин.

Солиқ-бюджет сиёсатининг барқарорлиги. У ёки бу солиқ сиёсати барқарорлигининг умум қабул қилинган таърифи мавжуд эмас.

Қарз ЯИМга нисбати баланд бўлганда фоиз ставкаларига босим берилади. Бу давлат бюджет камомадида қарзни қайтаришга имкон беради, харажатлар улушининг ўсишига ва шу билан бюджет соҳасида манёвр қилиш ва эгилувчан сиёсат олиб бориш имкониятини чеклайди.

Бунда бюджетни сақлаб қолишга имкон йўқлиги молия бозорлари олиб борадиган сиёсат яхши эмаслиги билан изоҳланади. Уни қайта кўриб чиқиш кераклигига ишонч ҳосил қилинганч, эртами-кечми ўз кутишларини ўзгартиришади.

Кутишлар ўзгариши натижасида давлат ўз қарз мажбуриятларини сотиши қийинлашиб боради ва охири уларни умуман сота олмайди. Бозор фаолиятининг қатнашчилари кейинчалик ЯИМга қарз нисбати қанчалик баланд бўлса, шунчалик ҳукуматга бюджетни қисқартириб (яъни даромадларнинг харажатлар устидан ошишини таъминлаш), бюджет чегараланишлари доирасида қолиш қийинлашаётганини сезгач, бу эмиссион молиялаш ёки қарзни қайтаришдан воз кечиш ва тўлов шартларини кўриб чиқиш хавфини оширади.

Ушбу кўриб чиқилган масладан шу аниқки, бюджет-солиқ сиёсатининг барқарорлигини белгилайдиган ёндашувлардан бири—қарзни ЯИМга нисбатан ўсишига йўл қўймайдиган курсни ишлаб чиқиш, яъни унинг доирасида қарзнинг ЯИМга нисбатини ўсиш, фоиз ставка ва инфляция суръатларига тўғри келадиган даражасида ушлаб туришдир. Гарчанд, ушбу мезонни бу сиёсатининг барқарорлиги индикатори сифатида қўллаш мумкин бўлса ҳам, унда иккита асосий камчилик бор. Биринчидан, одатда, иқтисодий адабиётлардан қарзнинг ЯИМга оптимал ёки тўлиқ нисбатини топиш қийин. Иккинчидан, қарзнинг ЯИМга барқарор нисбатини ушлаб туриш аниқланиши бюджет сиёсатига нисбатан жуда қаттиқ чегаралашларни қўллаш билан боғ-

лиқ бўлиши мумкин. Шунинг учун «тўлов қобилияти» тушунчасидан келиб чиқиб, юмшоқроқ талаб ишлаб чиқилган.

Барқарор бюджет сиёсатининг муҳим қисми ҳисобланган тўлов қобилияти тамойили қарзни ЯИМга нисбати реал фоиз ставкасидан ЯИМ реал ўсиш суръатларини чегириб ташланган миқдорига қараганда пастроқ суръатларда ўсишини талаб қилади. Бунга қарзнинг номинал миқдори номинал фоиз ставкаларига нисбатан секинроқ ошиши керак, деган қондаси ҳам мосдир.

Бюджет-солиқ сиёсатининг мустаҳкамлиги, капиталнинг соф қиймати, асосий узилиш ва ўрта муддатда солиқ узилиши тушунчаларини ўз ичига олувчи қатор амалий индикаторлар ишлаб чиқилган.

Қарзнинг ЯИМга нисбати ўсиши асосан сиқиб чиқариш ва портфель инвестициялар эффекти орқали реал фоиз ставкаларига таъсир қилади.

Аниқки, деректив органлар давлат қирзи қайси даражада рўй беришига бефарқ эмас.

Барқарорлик кўрсаткичлари қуйида келтирилган бюджет-солиқ сиёсати барқарорлигининг индикаторлари тўлов қобилиятини таъминлаш учун зарур коррекцияни ҳамда қарзнинг ЯИМга нисбатини барқарорлаштириш мақсадида доимий коррективнинг миқёсини аниқлаш учун керак. Бунда эмиссион даромаднинг доимий даражаси ҳисобга олинмаслиги тахмин қилинган.

Капиталнинг мусбат соф қиймати. Бу нуқтаи назардан давлат органларининг капитални мусбат соф қиймати қарзни ЯИМга нисбатан миқдорига кўра, кўп бўлмаслиги ёки кўп бўлишини талаб қилади. Асосий солиқ-бюджет баланс-дисконтлашган жорий қиймати қарзнинг ЯИМга нисбатига тенг бўлсин ёки кўп бўлсин. Ушбу сценарий бўйича барқарор бюджетни ушлаб туриш учун коррективлар қарзнинг ЯИМга бошланғич нисбати ва асосий баланснинг дисконтланган миқдори айирмасига тенг.

Асосий узилиш. Асосий узилиш қарзни ЯИМга бошланғич нисбати барқарорлашадиган асосий баланснинг дисконтлашган миқдоридан ҳақиқий асосий баланс айирмасига эквивалентдир. Мусбат узилиш бўлганда қарзни ЯИМга нисбатан барқарорлаштириш учун бюджет харжатларини қисқартириш керак. Бу кўрсаткич керакли ахборот бўлиши мумкин, чунки фақат ҳақиқий асосий балансни, қарзнинг ЯИМга бошланғич нисбатини, реал фоиз ставкаларни ва ўсиш суръатларинигина билиш керак. Ушбу индикатор барқарор бошланғич қарзда капиталнинг мусбат соф қийматини ҳисоблашга баробардир.

5.6. Даромадларнинг таҳлили

Даромадлар ва даромадлар тушумининг ўзгариши динамикасини баҳолаш даромадларнинг ЯИМга нисбатига ва худди шундай иқтисодий мамлакатларда даромадларнинг ЯИМга нисбати билан таққослашга қаратилиши керак. Солиқларни ошириш билан боғлиқ бюджет камомадини қисқартириш заруратида иқтисодий харажатларни давлат харажатларини қисқартиришдаги сарфлар билан таққослаш лозим. Одатда, бу шароитда ҳам биринчисини, ҳам иккинчисини қисқартириш керак. Купчилик ҳукуматлар ҳам маъмурий, ҳам сиёсий нуқтаи назардан амалга ошириш осон бўлган даромадларнинг қисқа муддатли бир марталик оширишни маъқул кўришади. Лекин бундай ёндашув куп ҳолларда қийинчиликларга, самарасиз сарфлаш ва солиқ тизимларининг фаолият кўрсатишида бузилишларга олиб келади, керакли даромадлар йиғилишини таъминламайди ва меҳнатга, жамғаришга қизиқишни йўқотади ҳамда шу билан иқтисодий ўсишни секинлаштиради.

Солиқ тизими самарадорлигини ва зарур ислохотларни аниқлашда мутахассислар «эгилювчанлик» ва «солиқларнинг динамиклиги коэффицентлари» тушунчаларини қўллашади.

Солиқларнинг эгилювчанлиги ва динамиклиги

Солиқ эластиклиги деб берилган солиқ тизимида (ўзгармас бўлиб қолган) солиқ тушумлари ҳажми нисбий ўзгаришларини солиқ солиш базасининг нисбий ўзгаришига бўлинмасига айтилади. Эгилювчанлик солиқ тизимида ички мослашувчанликни беради. Эгилювчанлик коэффицентини қуйидагича ёзиш мумкин:

$$\text{Солиқ тушумларининг эгилювчанлиги} = \frac{\text{Солиқ тушумларининг фозиз ўзгариши}}{\text{Солиққа тортиш базасининг фозиз ўзгариши}}$$

Агар солиққа тортиш базаси ўрнига ЯИМ кўрсаткичи қўлланса, ЯИМга нисбатан эгилювчанлик қуйидагига тенг:

$$\text{Эгилювчанлик} = \frac{(\Delta \text{GDP})}{\text{GDP}}$$

Бу ерда: ΔT – ўзгармас солиқ тизимида солиқ тушумлари; -кўрсатилган даврдаги ўзгаришлар.

Агар эгилювчанлик коэффицентини бирдан ортиқ бўлса, солиқ тизими эгилювчан ҳисобланади, бу эса ЯИМга нисбатан

солиқ тушумлари янги солиқлар киритмасдан ёки ставкаларни оширмасдан, яъни солиқ сиёсатида дискрецияон ўзгаришларсиз тез кўпайишни билдиради. Эгилувчанлик ижобий ҳолдир ва уни давлат харажатларининг ўсиши ЯИМнинг кўшимча ўсишидан олдинга кетиш тенденцияси кузатилган мамлакатларда қўллаб-қувватлаш керак. Халқ хўжалигининг тез ривожланаётган тармоқларига солиқ солинганда, солиқ ставкалари прогрессив бўлганда, улар аниқ объектдан эмас, қийматдан ундирилганда ва солиқларнинг йиғими кечикмаганда солиқ тизими ЯИМга нисбатан эгилувчандир. Охирги мисол инфляциянинг юқори суръатларида, айниқса, муҳимдир, чунки солиқларни ҳисоблаш ва уларни йиғиш ўртасидаги жуда катта вақт узилиши солиқ тушумларининг реал қиймати пасайишига олиб келади.

Эгилувчан солиқ тизими иқтисодий ўсишга ёрдам бериб, унда ижтимоий-иқтисодий инфратузилмага ва уни тутиб туришга харажатлар ошади. Агар харажатлар ошиб, даромадлар ошмаса, бу камомадли молиялаш, ташқи қарз олиш (бу эса, ташқи қарз юкига салбий таъсир қилади) ички қарз олишга ҳаддан ортиқ суянишга олиб келиши мумкин. Эластик солиқ тизими мавжудлигида унумдорликка салбий таъсир кўрсатувчи ва ҳукуматга ишонч йўқолишига олиб келадиган режалаштирилмаган солиқни оширишга тез-тез мурожаат қилиш зарурати, одатда, йўқ бўлади.

Эластиклик коэффицентлари нафақат барча солиқларга нисбатан, балки солиқ солишнинг алоҳида турлари бўйича ҳам ҳисобланади. Масалан, қийматдан солиқ аниқ объектга солинган солиққа нисбатан анча эластикдир. Индивидуал даромад солиғи эластик солиққа яна бир мисол бўла олади.

Солиқнинг динамиклиги йиғилган солиқ ЯИМнинг нисбий кўпайишига бўлинмаси каби аниқланади. Солиқ тушумининг ўзгариши солиқ тизимидаги ҳар қандай ўзгариш, шу жумладан, солиққа тортиш тузилмасидаги дискрецион ўзгаришлар натижасида келиб чиқиши мумкин. Солиқ динамиклиги коэффицентини алгебраик жиҳатдан қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\text{Динамиклик} = \frac{\Delta T / T}{\Delta \text{GDP} / \text{GDP}}$$

Динамикликда ΔT берилган даврда солиқ тушумларининг ўзгаришини билдирса, эластиклик коэффиценти формуласида ΔT маълум даврда солиқ тизимидаги ўзгаришлар схемасини ҳисобга олиб, солиқ тушумларидаги ўзгаришларни аниқлайди. Агар тизимдаги ўзгаришлар даромадлар ошишига ёрдам берса,

динамиклик эластикликдан юқори бўлади, чунки ҳақиқий солиқ тушумлари солиқ тизими ўзгармасдан олинган солиқ тушумларидан кўп бўлади.

Солиқ тизимини баҳолаш

Берилган мамлакатнинг солиқ тизимини таҳлил қилувчи мутахассислар ўз олдидарида турган талабларга қанчалик жавоб бера олишини ҳисобга олиши ва уни ислоҳ қилиш имкониятларини ўрганиши керак. Гарчанд, солиқ тизимининг асосий вазифаси даромад олиш бўлсада, у айрим вақтларда бошқа мақсадларда фойдаланилади, масалан, бозор ҳўжалик юритишнинг камчиликларини тузатиш ва даромадларни қайта тақсимлашга кўмаклашиши учун. Бу мақсадларни ҳисобга олиб, мамлакат солиқ тизими самарадорлигини баҳолашнинг қатор мезонлари ишлаб чиқилган. Бирон мамлакатнинг солиқ тизимини таҳлил қилишда Танзи диагностик тестидан фойдаланиш мумкин. Даромадларнинг самарадорлигини баҳолаш учун Танзи диагностик тести жуда қўл келади. Берилган солиқ тизимида “даромадлар тушишининг самарадорлиги”ни баҳолаш учун Вито Танзи 8 та миқдорий диагностик тестларини тавсия қилади. Чунончи:

1. Концентрация индекси. Ялпи даромаднинг катта қисми солиқлар ва солиқ ставкаларининг нисбатан кам сонида келиб тушадими?

2. Дисперция индекси. Кам тушумли, фақат қийинчиликлар туғдирувчи солиқларнинг оз миқдоригина мавжудми (ёки умуман йўқми)?

3. Эрозия индекси. Ҳақиқий солиққа тортиш базалари потенциал базаларга максимал тўғри келадими?

4. Йиғишни кечикиши индекси. Солиқ тўловчилар солиқларни кечикмасдан тўлайдими ва қанча вақтда тўлайди?

5. Аниқлик индекси. Солиқ тизими аниқ ставкаларга эга энг кам сонли солиқларга асосланганми?

6. Объективлик индекси. Кўпчилик солиқлар объектив белгиланадиган солиққа тортиш базасидан ундириладими?

7. Солиқ йиғишда харажатларни камайтириш индекси. Солиқ йиғишнинг бюджет харажатлари минимумга туширилганми?

8. Солиқ йиғишнинг таъминланганлик индекси. Солиқларнинг самарадор йиғими тўла таъминланганми?

Бу саволларнинг барчасига ижобий жавоблар Танзи бўйича бу мамлакатнинг солиқ тизими самарадорлиги нуқтаи назаридан энг юқори баҳога лойиқлигини кўрсатади.

Солиқ фаолиятининг таҳлили

Даромадларнинг етарли миқдорини самарали йиғиш ҳар қандай солиқ тизимининг энг муҳим вазифасидир. Аниқроқ айтганда, солиқ тизимининг вазифаси — иқтисодий ресурсларни хусусий фойдаланувчилардан давлатга тартибга солиб ва ноинфляцион узатишдир. Солиқ фаолияти номи билан маълум бўлган услубиятдан фойдаланиб, даромадлар йиғиш унумдорлигининг мезонини аниқлаш мумкин.

Даромадлар олиш тизими унумдорлигини баҳолаш асосида ётган савол шундаки, ДБО зарурат туғилганда даромадлар тушуми даражасини минимал салбий оқибатлар билан ошира оладими? Бу контактда солиқлар йиғиш самарадорлигининг энг кенг қўлланиладиган индикатори солиқ тушумларининг нисбати ёки ҳақиқий солиқ коэффициентидир. Ҳукуматнинг солиқ йиғиш бўйича фаолияти умумий тавсифи учун турли мамлакатларда солиқларнинг ЯИМга нисбати ҳисобланади. Лекин ҳақиқий солиқ коэффициентини солиқ фаолиятини баҳолаш учун қўллаш нотўғри натижалар бериши мумкин, чунки ҳақиқий солиқ коэффициентини унинг салоҳиятининг энг мос келувчи индикатори ЯИМ деб ҳисоблаб, бу мамлакат солиқ салоҳиятини ҳисобга олмайди.

Солиқ салоҳияти — ўрта интенсивликка эга солиқ базалардан фойдаланиладиган солиқ тушумлари даражасидир. Шундай қилиб, “солиқ фаолиятининг коэффициенти” — ҳақиқатда йиғиб олинган солиқларнинг солиқ валютасига нисбатидир. Солиқ салоҳияти аниқ кўрсаткич эмас, лекин у умуман олганда, солиққа тортишнинг самардорлигини баҳолашга имкон беради. Солиқ салоҳияти 3 та асосий омил билан аниқланади:

- иқтисодиётнинг очиқлик даражаси;
- унинг ривожланиш ва даромад ларажаси;
- даромадларнинг таркиби.

Солиқ фаолиятининг таҳлили солиқ йиғиш самарадорлигини баҳолашга ёрдам беради, у камчиликларга эга экани аниқ. Бу меъерий кўрсаткич эмас, чунки солиқ фаолияти ўрта даражадан паст бўлган мамлакатларда ҳам, солиқ коэффициенти миллий афзалликларни ҳисобга олиш учун етарлича бўлиши мумкин. Солиқ фаолиятининг таҳлили ўз характериға кўра, жуда статикдир, чунки у бу таҳлил вақтли характерға эга ҳоллардан ташқари солиқ коэффициентлари фаолиятидаги тез ўзгаришларни ҳисобга олмайди. Динамика нуқтаи назаридан энг мақбул индикатор бўлиб солиқ тушумларининг ЯИМга нисбатан эластиклик коэффициенти хизмат қилади.

5.7. Харажатлар таҳлили

Давлат харажатлари – бу, товарлар ва хизматлар, ишлаб чиқариш ва даромадлар трансфертлари бўйича давлат органлари фаолиятини молиялашнинг сарфларидир. Давлат икки турдаги товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаради: бевосита аҳоли индивидуал ёки жамоа асосида истеъмол қиладиган товарлар (масалан, жамоа транспорти ва миллий боғлар) ва ишлаб чиқариш омилларида янада самаралироқ фойдаланишга имкон берувчи товарлар ва хизматлар (масалан, портнинг саноат иншоотлари). Инфратузилмага кўп харажатлар, шу жумладан, йўллар иккала категорияни ўз ичига олади. Айрим давлат харажатлари, масалан, нафақалар ва ишсизлик бўйича нафақалар уй хўжаликлари ва тижорат корхоналари учун бевосита трансфертлардир. Кейинги бўлимларда давлат харажатларининг асосий категориялари кўриб чиқилади. Бунда асосий эътибор субсидияларга, давлатнинг ролига, давлат харажатларининг макроиқтисодий таъсири ҳамда макроиқтисодий назарлар билан давлат харажатлари таркибий жиҳатлари орасидаги ўзаро муносабатга қаратилади.

Давлат харажатларини баҳолашда тегишли таҳлилий ёндашувдан фойдаланиш муҳимдир. Ушбу тизимли ёндашув муайян унсурлардан иборат:

- макроиқтисодий ёндашувга тўғри келадиган ялпи харажатлар ва бюджет балансининг даражаси;
- қатор товарлар ва хизматлар етказиб беришда хусусий сектордан рационал фойдаланиш (ҳатто ижтимоий товарларни етказиб бериш, ташқи самарани таъминлаш ва аҳоли ижтимоий ҳимояси тизимидан фойдаланувчиларга нафақаларни бериш билан боғлиқ дастурларни амалга оширишга биринчи навбатда давлат молиялаши зарур бўлган ҳолларда, яъни хусусий бозор таъминламайдиган ёки етарли даражада таъминламайдиган ҳолларда);
- харажатларни ҳам бир дастур, ҳам турли дастурларнинг ўзаро таъсири натижасида олинган натижага кўра тақсимлаш;
- барча секторлар ва дастурлар орасида маблағларни баланслаштириб тақсимлаш мақсадида ушбу дастурлар ёки секторларга жорий харажатлар ва капитал қўйилмаларнинг батафсил таҳлили;
- ялпи харажатларни чеклаш ва сарфланаётган маблағларни самарадор ҳамда адолатли тақсимлаш учун бюджет ташкилотларини стимуллар ва йўриқномаларни қўллаб, батафсил таҳлил қилиш.

Харажатлар стратегияси коррективовкалари кўпинча бюд-

жетни анчага қисқартиришни талаб қилади. Амалда солиқ ставкасини ошириш билан боғлиқ салбий оқибатлар ва даромадларнинг бошқа манбалари йўқлиги бюджетни асосан харажатларни қисқартириш ҳисобига камайтиришга мажбур қилиши мумкин.

Давлат харажатларининг турлари

Давлат харажатларининг асосий категориялари иш ҳақини, товарлар ва хизматларни, субсидияларни, трансфертларни, фоиз тўловларни ва капитал қўйилмаларни ўз ичига олади. Давлатнинг давлат ташкилотларида меҳнат ва иш ҳақиға ёндашуви давлат харажатлари самарадорлигига катта таъсир қилади. Окладнинг паст ставкалари ва малакавий ҳамда техник ходимларнинг шкаллари кўп фарқланмаслиги ишга бўлган қизиқишни камайтиради ва давлат хизматчиларининг паст меҳнат унумдорлигига олиб келади. Бошқа томондан давлат секторидан охириги инстанция иш берувчиси сифатида фойдаланиш иш ҳақи фоизи бўйича харажатларнинг анчага ошишига олиб келади. Кўплаб мамлакатларда амалга оширилган ислохотлар иш ҳақи фондини қатор чора-тадбирлар ўтқазии билан қисқартиришга йўналтирилган, жумладан, давлат хизматчиларини рўйхатдан ўтказиш ва "ёлгондакам ишлайдиганлар"ни йўқотиш, вакациялар ва вақтинчалик иш ўринларини йўқотиш; кафолатланган ишга жойлашишни бекор қилиш; нафақага ихтиёрий кетиш, иш ҳақини қисқартириш, иш ҳақининг юқори чегарасини белгилаш ва уни музлатиш бўйича дастурларни амалга ошириш ва энг охиригиси- ишдан бўшатиш. Қатор мамлакатларда окладларни раҳбарлар фойдасига дифференциаллашга уринишлар бўлди.

5.8. Давлат харажатларининг макроиқтисодий оқибатлари

Товарлар ва хизматлар. Кўп мамлакатларда жорий харажатларнинг катта қисми ДБОларнинг маъмурий ва қўшимча харажатлари билан боғлиқ. Гарчанд, харажатларнинг бу категориясида анчагина маблағларни тежашга эришиш мумкин бўлсада, бериладиган товарлар ва хизматлар миқдорининг қисқариши ҳукумат етказиб берадиган хизматлар самарадорлигига салбий таъсир этиши мумкин. Товарлар ва хизматларга харажатларнинг катта қисми асосий фондларнинг фаолият кўрсатиши ва уларга хизмат кўрсатишга сарфланади. Жорий фаолиятни етарли даражада молияламаслик таълим ва соғлиқни сақлаш каби соҳаларда самарадорлик пасайишига олиб келади.

Шунга ўхшаб ишлаб чиқариш фондларига техник хизмат кўрсатишга маблағларни кам сарфлаш уларнинг тез эскиришига сабаб бўлади. Мавжуд инфратузилмани ўз ҳолига ташлаб қўйиб, янги қувватларни яратиш сиёсати қиммат ва кам унумлидир. Амортизацияни ҳисоблашнинг тўғри усулидан фойдаланганда соф инвестициялар салбий бўлиб қолиши мумкин. Бошқа томондан мавжуд дастурларнинг самарадорлигини пасайтирмаслик учун макроиқтисодий қайта қуриш давомида барча турдаги хом ашё, материаллар ва хизматлар бир вақтнинг ўзида қисқаришига йўл қўймаслик керак.

Субсидиялар. Субсидиялар – бу, ҳеч қандай компенсация олмайдиган ишлаб чиқарувчиларга ва истеъмолчиларга ҳукумат ёрдамининг ҳар қандай шаклидир. Субсидиялар турли шаклларда берилиши мумкин. Жумладан:

1. Ишлаб чиқарувчилар ёки истеъмолчиларга тўғридан-тўғри тўловлар билан бериш (нақд тўлов шаклидаги грантлар);

2. Давлат ўзи олган кредитлар фоизига нисбатан паст фоиз ставкалар билан кредит бериш ва кредит кафолатлари (кредит субсидиялар);

3. Аниқ солиқ мажбуриятларини камайтириш (солиқ субсидиялари);

4. Бозор нархларидан паст нархларда товар ва хизмаларни етказиб бериш (натера шаклидаги субсидиялар);

5. Товарлар ва хизматларни бозор нархидан юқори нархда харид қилиш (тайёр маҳсулотни субсидиялаш);

6. Бозор нархлариға ёки бозорга чиқишга таъсир этувчи давлат меъёрий актлари шаклидаги яширин тўловлар (меъёрий актлар билан боғлиқ субсидиялар);

7. Валютанинг юқори алмашинув курсини ушлаб туриш (валюта субсидиялари).

Субсидиялар очик(бевосита) ёки яширин (билвосита) бўлишидан қатъи назар улар ўтиш иқтисодиёти шароитидаги мамлакатларнинг давлат бюджетига оғир юк бўлади. Агар субсидиялар бюджетда харажатлар кўринишида бўлса, улар очик субсидиялардир, агар кўрсатилмаса, яширин субсидиялардир. Яширин субсидиялаш бозор даражасидан юқори ёки паст ўрнатилган деректив нархларнинг, масалан, ёқилғига нархлар ёки юқори айирбошлаш курси оқибатида келиб чиқиши мумкин. Давлат субсидияларнинг катта қисми яширин бўлгани учун уларнинг ҳажми ва миқёси бюджетда тўлиқ акс эттирилмайди. Субсидиялар иқтисодий ресурсларнинг тақсимланишига таъсир қилиб, иқтисодий дастаклардан эгилувчан фойдаланиш имконини пасайтиради ва таркибий қайта қуриш йўлида кўпинча

тўсиқ бўлади. Субсидиялар иқтисодиёт ишида камчиликлар келтириб чиқаришга мисолдир. Улар ёқилғига бозор даражасидан пастроқ нархлар белгилаш ҳисобланади, бу ёқилғининг исрофига олиб келади.

Субсидияларни баҳолашда қуйидагиларни назарда тутиш керак:

Самарадорлик. Ҳамма субсидиялар ҳам салбий оқибатларга эга эмас. Лекин самарадор субсидиялар деб ресурсларни минимал қайта тақсимлаб ва стимуллаш тизимида энг кам камчиликларни келтириб чиқариб, аниқ мақсадларни ечишга ёрдам берувчиларни ҳисоблаш мумкин. Самарадор субсидиялар бундан ташқари аниқ ўзгарувчанлик характериға эга, яъни улар фақат мўлжалланган гуруҳлари ва фаолият турлари фойдасига берилади.

Давомийлик. Субсидиялар беришнинг давомийлиги жиддий муаммони келтириб чиқаради, чунки ушбу дастурлардан фойдаланмоқчи бўлган шахслар ўз хулқини ўзгартиришади, лекин бунда ўз моддий ҳолати яхшилангандан сўнг ҳам ушбу дастурлардан воз кечиш нияти йўқ. Вақт давомида хулқ ўзгариши натижасида субсидиялар ўз самарадорлигини йўқотади. Гарчанд, айрим субсидияларни бериш давомийлигини бошидан чегаралаш керак бўлсада, субсидиялаш дастурини муваффақиятли амалға ошириш учун субсидиялар бериладиган сабаблар доимо таҳлил қилиниши талаб қилинади ва агар бу зарур бўлса, бунақа дастурларни тўғрилаш, уларнинг изланиш (адреслилиги)ни ўзгартириш ёки уларни тўхтатиш лозим.

Ошкоралик. Давлат бюджетида субсидиялаш дастурининг ҳажмини ва бу мақсадларға керак бўлган молиялашни очиқ кўрсатиш керак. Ошкораликни таъминлаш ҳам давлат, ҳам хусусий манфаатларға тўғри келади, чунки у алоҳида дастурлар билан боғлиқ бўлган фойда ва сарфларни аниқлашға имкон беради. ДБОлари ўз бюджетларида, одатда, қайси субсидиялаш турларига ва қанча ҳажмда маблағлар берилганини кўрсатиши керак ва уларни тайёр маҳсулотға, солиқларни, фоиз ставкаларни ёки меъёрий актлар ёрдамида субсидиялаш каби эмас, балки пул кўринишидаги трансфертлар сифатида имкони борича кўрсатишлари керак. Агар субсидиялар пул кўринишидаги трансфертлар сифатида акс эттирилган бўлса, ДБОлари ва субсидия олувчилар қандай суммалар ҳақида гап кетаётганлигидан аниқ воқиф бўладилар. Бу ошкоралик бошқа томондан молиявий имкониятларни ва субсидияларнинг заруратини баҳолашға имкон беради.

Молиялаш. Субсидиялар ҳар доим бюджет маблағлари ҳисобидан молияланиши шарт. Бунда молиялаш муаммосини маркетинг бўйича давлат бошқармалари, ярим давлат агент-

ликлари ва мақсадли нобюджет фондлар ёки Марказий Банк каби нобюджет воситалар ёрдамида ечиш хавфлидир. Бунақа усуллар субсидиялашни камроқ ошкора қилади, ишлаб чиқарувчиларнинг нархи пасайишига олиб келади, бу эса унумдорликни рағбатлантиришга салбий таъсир қилади.

Прагматик ёндашувни танлаш. Субсидиялаш дастурлари ДБОларнинг ташкилий-маъмурий имкониятларига тўғри келиши керак. Яширин субсидияларни очиқ субсидияларга қараганда самарали назорат қилиш қийинроқ. Маъмурий харажатларни камайтириш мақсадида улар максимал ошкора бўлиши керак.

Ижтимоий суғурталаш харажатлари. Кўп мамлакатларда бюджет харажатларининг катта қисми жамиятнинг энг кам таъминланган қатламларини ҳимоялашга, шу жумладан, қариллик ва ишсизлик нафақаларига тўғри келади. Марказлашган режа хўжалик шароитида давлат корхоналари бевосита ёки билвосита ижтимоий суғурталаш харажатлари бир қисмини ўз бўйнига олган. Утиш даврида бу корхоналарни ислоҳ қилиш ва ижтимоий соҳадаги мажбуриятларнинг камайиши ёки улардан воз кечиши билан ишончли суғуртанинг ижтимоий давлат тизимини тузиш масаласи пайдо бўлади.

Ижтимоий ҳимоя тизими қўйидаги асосий унсурларни ўз ичига олади:

Аҳолининг энг зарур маҳсулотлар харид қилиш қобилиятини яхшилаш шароитини таъминлашга мўлжалланган товарларга адресли субсидиялар ва нақд пул билан устама тўловлар.

Ижтимоий ҳимоя механизмлари нафақаларни, меҳнат қобилиятини йўқотиш суғуртаси, болаларга қараш бўйича нафақаларни ўз ичига олиб, уларнинг тузилмасида адреслик ва стимуллар тизми қўйилган ҳамда паст даромадли гуруҳлар учун ишсизликнинг ўсиши оқибатларини юмшатовчи ишсизлик бўйича нафақалар ва жамоат ишлари дастурлари.

Ижтимоий таъминот тизимларини тузишда асосий эътибор уларнинг адреслилигига ва стимулларнинг мавжудчилигига қаратилиши керак. Кўпгина мамлакатларда муҳтожлик даражаси йўқ, нафақалар фақат айрим гуруҳлар билан, масалан, фақат болалар ва қариялар билан чегараланган. Стимуллар тизимига келсак, уй хўжалиklarининг даромадлари ўсган сари нафақалар камайса, ижтимоий ҳимоя тизимини молиялашга бюджет харажатлари камаяди. Лекин бунақа ёрдам олувчилар учун солиқнинг чегаравий ставкаси камайтирилиб амалга оширилади, бу эса стимуллар тизимига салбий таъсир этиши мумкин.

Капитал қўйилмалар. Иқтисодий ўсишни таркибий қайта қуриш давлатдан самарадор капитал қўйилмаларни амалга

ошириш каби чора-тадбирлар билан бирга олиб боришни талаб қилади. Бунда бозор фаолияти билан рақобатлашмай, балки уни тўлдириб, ривожлантирадиган фаолият турларига эътибор берилиши керак. Давлат учун бундай устувор йўналишлар таълим, соғлиқни сақлаш, шаҳар коммунал хўжалиги, қишлоқ жойларда инфратузилмани яратиш ҳисобланади.

Давлат харажатлари ва давлатнинг роли

Бозорларнинг айрим эҳтиёжларни қондириш имкони бўлмагани сабабли давлат кўпинча ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланади. Бозорлар аҳолига миллий мудофаа, тартибни сақлаш, миллий боғларни сақлаш каби ижтимоий товарларни бера олмайди, чунки бу товарлар жамоа томонидан истеъмол қилиниб, ишлаб чиқарувчиларга фойда келтирмайди. Бозор фаолиятининг камчиликлари давлат харажатлари, меъёрий актлар ва солиқ солиш орқали давлат томонидан компенсацияланади.

Солиқ солишдан, меъёрий актлардан фойдаланиб, маблағларни сарфлаб, давлат узоқ муддатли келажакда чекланган роль ўйнаши мумкин. Бунда давлат секторининг роли аниқ бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Фаолроқ давлат аралашувини бозор иқтисодиётининг камчиликлари ёки адолатли тақсимот зарурати билан оқлаш, лекин бунақа фаол роль жамиятни ҳам бевосита, ҳам билвосита иқтисодий сарфларга олиб келиши мумкин. Шунинг учун ўтиш иқтисодиёти шароитидаги кўпгина мамлакатларда давлатнинг хўжалик фаолиятига керагидан ортиқ аралашувини камайтириш бўйича каттагина чора-тадбирлар қабул қилинган. Бундан ташқари кўпгина ривожланаётган мамлакатларда давлат харажатларининг ЯИМга нисбати камлиги давлатнинг чекланган ролини эмас, балки молиялаш соҳасидаги имкониятларининг чекланганлигини, нархларни бузиб кўрсатиш ва кенг квазифискал операцияларнинг мавжудлигини акс эттириш мумкин.

Давлат харажатларининг макроиқтисодий оқибатлари

Давлат харажатлари ҳам ялпи таклифга, ҳам ялпи талабга таъсир қилади. Моддий активлар шаклидаги капиталга ва инсон капиталига самарали давлат инвестициялари инвестициялардан қайтимни оширади, хусусий инвестициялар оқиб келишига ва иқтисодий ўсишга ёрдам беради. Бу таклифга тез таъсир қилади, инфратузилманинг қатор муаммоларини бартараф қилишга ёрдам беради. Лекин таълим каби соҳалардаги давлат капитал қўйилмаларидан узоқ муддатли келажакдагина қайтим тўлиқ ҳажмда келади. Шу вақтнинг ўзида давлат сектори ху-

сусий сектр билан чегараланган ресурслар омили учун ва давлат харажатлари, хусусий харажатлар, шу жумладан, хусусий инвестициялар рақобатлашади. Утиш иқтисодиёти шароитидаги мамлакатларда харажатларни солиқ ёки кредитлар ҳисобидан молиялашнинг имкониятлари чеклангандир. улар на ташкилий тузилмага, на ривожланган ички капитал базорларига эга, марказий банк кредитлари эса инфляцион оқибатлар сабабли анча қимматга тушади.

Молия тизими банк тизими ҳамда суғурта компаниялари, пай фондлари, пенсия фондлари ва пул бозори фондлари каби банкмас молия ташкилотларидан иборат.

Пул-кредит соҳаси статистикаси 4 асосий тамойилни — заҳира ва оқимлар; касса асосида ва ҳисобланишлар усули; валюта; консалидацияни ажратиб кўрсатади.

Пул-кредит соҳаси таҳлилининг асоси пул-кредит обзори ҳисобланиб. У мамлакат ташқи позицияси ва банк тизимининг хорижий соф активлари орасидаги муҳим ўзаро алоқадорлик ҳамда давлат бошқариш органлари ҳисоблари ва давлат молиялаштириши орасидаги бевосита ўзаро алоқани ажратиб кўрсатади.

Мамлакат пул-кредит соҳаси ўзгаришларини таҳлил қилиш ўз ичига молиявий янгиликлар, валюталарнинг ўрин босиши, валюта курсининг роли, капитал оқимлари, эмиссион даромад олувчи бир қатор масалаларни ҳисобга олиши зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бюджет ҳисоблари нима?
2. Бюджет баланси нима?
3. Камомдни молиялаш нима?
4. Жорий бюджет қолдиги қандай ҳисобланади?
5. Камомад қандай молиялаштирилади?

Асосий адабиётлар

1. Андреев Б.Ф. Системный курс экономической теории. - М.: Прогресс, 1992.
2. Костюк В.И. Макроэкономика. -М. Прогресс, 1998.
3. Козырева В.М. Теоретическая экономика. -М.: Прогресс, 1998.

ПУЛ-КРЕДИТ (МОНЕТАР) СЕКТОРИ

6.1. Иқтисодий операциялар

Иқтисодий операциялар ҳисоботига макроиқтисодий ҳисобларнинг умумий элементи деб қаралиши мумкин. Мулкчилик ҳуқуқи бирор иқтисодий бирликдан бошқасига реал ёки молиявий активга бўлган мулкчилик ҳуқуқига ўтса ёки бирор-бир иқтисодий бирлик бошқа бирликка хизмат қилса, иқтисодий операция содир бўлади. Кўп ҳолларда иқтисодий операциялар содир бўлганда, бирор молиявий актив бошқасига алмашилади. Баъзи ҳолларда иқтисодий операциялар товарлар, хизматлар ва молиявий активлар алмашувисиз бўлади. Масалан, бирон аҳоли пунктига бепул тиббий хизмат кўрсатилади ёки давлатга солиқ тўлаганда. Бу операциялар 2 та компонентдан иборат:

1-товарлар, хизматлар ва молиявий активлар оқими ва 2-“Бир томонлама трансфертлар”.

Маълум ҳисобланган даврда юз берадиган иқтисодий операциялар оқим дейилади.

“Оқим” — бу, маълум бирлик давридаги фаолият ўлчовидир. Макроиқтисодий ўзгарувчи оқимлар икки категорияга бўлинади: молиявий оқимлар ва молиявий эмас ёки реал оқимлар. Реал оқимлар ишлаб чиқариш ёки товар ва хизматларни қўлга киритиш даврида бўладиган операцияларни кўрсатади. Молиявий оқимлар эса кредит ажратиш ва кредит олиш операциялари билан боғлиқ. Масалан, банк мижози ўз ҳисобидаги пулни омонат ҳисобига ўтказиши, бу ерда молиявий оқим юз беради. Реал оқимлар товар ва хизматларни сотиб олишдангина иборат эмас, балки у ўз ичига даромадлар ва бир томонлама трансфертларни ҳам олади. Жорий даромад молиявий бўлмаган оқим ҳисобланади, чунки у ишлаб чиқариш жараёнида тўлов шаклида бўлади, масалан, хизматчи меҳнати.

Реал ва молиявий оқимлар, бирга олинганда, барча даромадлар ва харажатлар билан боғлиқ операциялардан иборат. Бундан, иқтисодиётнинг истаган секторида молиявий эмас ва молиявий оқимлар йиғиндиси нолга тенг бўлиши шартлиги келиб чиқадики, қачонки, ҳисобот давридаги хатолар эътиборга олинмаса. Ундан ташқари молиявий операциялар баланси реал операциялар балансига қарама-қарши белги билан тенг бўлиши шарт. Шундай қилиб, оила харажатларининг ўсиши қарзга олинган суммага тенг бўлиши керак. Бунда даромадлар ва харажатларнинг ўсиши ўртасидаги фарқ жамғарма ҳажмини ташкил этади.

Реал ва молиявий оқимлар ўртасидаги фарқ ва уларнинг иқтисодийнинг истаган сектори ичида тенглиги шу бобда кўрсатилган таҳлил учун пойдевор бўлиб хизмат қилади. Миллий даромад ва маҳсулот ҳисобларида қўшимча қиймат, даромадлар ва харажатлар молиявий бўлмаган операциялар деб кўрсатилади, ички ва ташқи актив ҳамда пасивлар ҳажмининг ўзгариши — молиявий операция дейилади. Давлат молия статистикасида молиявий бўлмаган операциялар ҳақидаги маълумот — даромадлар ва харажатлар ҳақидаги маълумотдир. Молиявий операциялар тўғрисидаги маълумот — бу, соф кредитлаш ва умумий ижобий сальдо дефицитини молиялаштириш ҳақидаги маълумотдир.

Тўлов баланси статистикаси ҳам молиявий ва молиявий бўлмаган операциялар ҳақида маълумотга эга. Молиявий бўлмаган операциялар жорий ҳисоблардаги операцияларда ўз аксини топган, молиявий операциялар эса, капитал ҳаракати ҳисобида ва заҳиралар ҳажмининг ўзгаришида ўз аксини топган.

Бундан ташқари пул-кредит обзорида молиявий бўлмаган операциялар кўрсатилади, унда фақатгина банк тизими активлари ва пасивлари қайд этилади. Пул-кредит обзорида тармоқлар ҳажмининг ўзгариши фақат молиявий операцияларни кўрсатади.

Миллий ҳисоблар тизимида ва тўлов балансида операциялар бирор пасив бўйича тўлов амалга оширилганда эмас, балки қачонки, шундай пасив пайдо бўлганда ўтказилади. Давлат молия статистикаси маълумотлари пойдеворида, аксинча, касса принципи ётибди. Пул статистикаси соҳасида балансли ҳисоботларга асосланилади. Бу ҳисоботлар қайсики, нормага асосланган ҳолда ташкил этилади. Шунингдек, у ҳам бутунлай ҳисоблаб, устига қўйиш принципи асосида тузилади. Масалан, вазифалар тўловгача амалга оширилади. Бироқ кўпчилик банк операциялари ўша заҳотиёқ бажарилади ва ҳисоб нақд амалга оширилади, бу фарқ амалий аҳамият касб этмайди.

«С

6.2 Миллий даромад, маҳсулот ва тўлов баланси ҳисоблари ўртасидаги алоқа

а) Миллий ҳисоблар концепцияси обзори.

Миллий даромад ва маҳсулот ҳисоблари пойдеворида маҳсулотнинг ишлаб чиқарилганлиги ва тақсимланганлиги бирламчидир. Товар ва хизматларнинг бир йилдаги таклифини, мамлакат ичида ишлаб чиқарилган маҳсулот йиғиндиси ва импортни ҳисоблаш мумкин. Маҳсулотни тақсимлаш резидентларнинг

умумий харажатларини ташкил этади (булар истеъмол, инвестиция Ҳ экспорт). Буни қуйидагича ёзиш мумкин:

$$Y+M=C+I+X$$

Y – ички ишлаб чиқариш;

M – импорт;

C – истеъмол;

I – инвестиция;

X – экспорт.

Бундан қуйидаги тенгликни ҳосил қиламиз:

$$Y=C+I(X-M) \quad (1)$$

Ишлаб чиқаришнинг умумий миқдорини белгилашни танлаш “X” ва “M” ҳажмига киритилганлигига таъсир қилади. Агар Y – ЯММ, унда экспорт ва импорт товарларини ва омилсиз хизматларни ўз ичига олади. Фараз қилайлик, ишлатилаётган катталик шундай аниқланадики, ушбу ифоданинг иккала томонига соф миллий даромад қўйилган. Бу даромад чет элдан олинган (YF).

У ҳолда:

$$Y+YF=C+I+(X-M+YF) \quad (2)$$

Энди тенгламанинг чап томони ЯММга эмас, балки ЯМД га тенг.

Ушбу ифоданинг яна бир варианты ифодали;

2-тенгламанинг иккала томонига соф трансфертларни, чет эл тўловларини қўйиш мумкин:

Соф трансфертлар, чет эл тўловлари – TRF

$$Y+YF+TRF=C+I+(X-M+YF+TRF) \quad (3)$$

Бу ҳолда ифоданинг чап томони ЯМДга (GNDI) тенг. Яъни даромаднинг тўла ҳажми, резидентлар истеъмоли ва жамғариши учун ишлатилиши мумкин. Унг томонидаги ифода эса экспорт ва импорт, шунингдек, соф ташқи трансферматаларни ўз ичига олади. Бу йиғинди тўлов баланси ҳисобига тенг (CAB). Қуйидаги жадвалда маҳсулотнинг уч хил аниқланиши кўрсатилган (Ташқи балансининг унга тўғри келадиган концепциясига биноан).

Миллий даромад, маҳсулот ва жорий операциялар (тўлов баланси ҳисоблари)	
Миллий ҳисоблар концепцияси	Жорий операциялар ҳисоби таърифи
ЯММ	Экспорт, импорт (товарлар ва омилсиз хизматлар)
ЯМД	Товарлар ва хизматлар экспорти ва импорти.
Фойдаланиладиган миллий даромад	Товар ва хизматлар экспорти, импорти. Биртарафлама трансфертлар

Назарий нуқтаи назаридан харажатларни хусусий ва давлат харажатларига бўлиш фойдали:

CR — хусусий сектор истеъмол харажатлари;

CG — давлат бошқарув органи харажатлари;

IP — хусусий секторнинг умумий инвестиция харажатлари;

IG — давлат секторининг умумий инвестиция харажатлари.

Харажатларнинг шу каби белгилаб (1) тенгламани қўйидагича изоҳлаш мумкин:

$$Y=CP+CG+IP+IG+(X-M) \quad (4)$$

Шу билан бирга

$$I=IP+IG; G=GP+CG$$

ЯМДни таърифини ҳисобга олган ҳолда, у ялпи миллий жамғармаларнинг ишлатилмаган қисми деб таърифланиши мумкин.

$$S=GNDI-GP-CG \quad (5)$$

Бунда: S-жамғарма, GNDI — ялпи фойдаланиладиган миллий даромад.

б) тўлов баланси билан боғлиқлик.

Давлат жамғармаси қўйидагича аниқлансин:

$$SP+SG=GNDI-TX-CP=GNDI-CP-CG \quad (6)$$

Шундай қилиб, 5-таърифга биноан $SP+SG=S$.

Бу натижадан фойдаланиб, 6-ифодани қўйидагича ёзамиз:

$$\begin{aligned} SP+SG-I &= CAB \\ (SP-IP)+(SG-IG) &= GAB \\ &\text{ёки} \\ (SP-IP)+(TX-G) &= GAB, \end{aligned} \quad (7)$$

Шундай қилиб, GAB — тўлов баланси жорий операция ҳисоб салъдоси хусусий сектор жамғарма ва инвестициядар йиғиндиси фарқ Қ давлат бошқарув органлари жамғарма ва инвестициялар ўртасидаги фарққа тенг.

Секторлар баланси учун ифодани умумий даромад ёки маҳсулотга боғлиқ ҳолда кўрсатиш фойдалидир.

У ҳолда:

$$\frac{SP}{GNDI} + \frac{SG}{GNDI} - \text{минус секториал инвестицион}$$

$$\frac{SP}{GNDI} + \frac{SG}{GNDI} = \text{ташқи ҳисоб савдоси муносабати тенг}$$

(GNDI)

$$\frac{X - M + TRF - YF}{GNDI} \text{ Бу ташқи муносабат орқали мамлакат}$$

иқтисодиётида инвестициялар ва ички жамғармалар улушини оширишга бўлган сиёсатнинг мўлжалланган таъсирини осонгина кўриш мумкин.

Тўлов баланси билан алоқа. Миллий даромад ва маҳсулот ҳисоблари мамлакат иқтисодиётининг чет давлатлар билан бўлган операциялар йиғиндисидан иборат. Бу йиғинди тўлов баланси билан бир хил, бироқ «тўлов баланси» тушунчаси фораси аниқроқ. Модомики, ЯЖ (ялпи жамғарма).

ЯМД-С деб таърифланган бўлса, инвестицияларнинг жамғармалардан катта бўлиш суммасини, жорий ташқи операциялар ҳисобининг дефицитига тенг деб кўрсатиш мумкин. Буни кўрсатиш учун, 3 ва 4 ЯМД компонентларини Б-ифодада кўрсатамиз:

$$GNDI = GDP + YF + TRF = CP + CG + IP + IG + (X - M + YF + TRF)$$

$$S = GNDI - CP - CG$$

$$= CP + CG + IP + IG + (X - M + YF + TRF) - CP - CG$$

$$= IP + IG + (X - M + YF + TRF)$$

ёки

$$S - 1 = GAB,$$

(6)

GAB – жорий операция (тўлов балансининг) сальдоси.
Сва 16 – ифода ҳам давлат секторини ўз ичига олади.
Хусусий жамғармани аниқлаймиз:

$$SP = YD - CP = (CNDI - TX) - CP$$

Бу ерда:

YD – уй хўжвалиги;

TX – солиқлар, давлатга, давлатдан олинадиган трансфертларни чиқариб ташлаган ҳолдаги.

6.3. Давлат молия статистикаси, миллий даромад ва маҳсулот ҳисоблари ва баланси

а) Давлат молия статистикаси ва миллий даромад давлат операцияларининг маълумотларини стандарт кўрсатиш пойдевори ҳисобланади. Бу пойдевор давлат бошқарув органларининг даромад, харажат, капитал жамғариш ва молиялаштириш нуқтаи

назаридан операция анализини энгиллаштириш учун мўлжалланган. Миллий даромад ва маҳсулот ҳисоблари ҳам давлат бошқарув органлари фаолияти тўғрисидаги аниқ маълумотларни стандарт ҳолда кўрсатиш учун мўлжалланган. Бундан ташқари, миллий ҳисобларнинг асосий агрегатлари ДМСнинг асосий компонентлари билан ўхшашлиги учун ўзаро боғланган бўлиши мумкин. Бироқ улар ўртасида муҳим фарқлар ҳам бор. Бу фарқлар асосан шундан иборатки, миллий даромад ва маҳсулот ҳисоби давлат иқтисодиётида ишлаб чиқариш ҳажмини ҳисоблашга, ДМС эса давлат бошқарув органларининг иқтисодиётнинг қолган қисмига бўлган таъсирини ўлчашга мўлжалланган.

Давлат сектори чегаралари иккала тизимда ҳам бир хил аниқланади. Давлат бошқарув органларига иккала тизимда ҳам турли бирликлар тўғри келади. Бу бирликлар “аввало давлат сиёсатини бозор хизматларисиз ва даромадларни асосан бошқа секторларни солиққа солиш йўли билан қайта тақсимлайдиган йўл орқали фаолият олиб боради. Бироқ миллий ҳисоблар тизимида давлат сектори нафақат марказий ҳукуматдан иборат, балки у маъмурий-сиёсий федерация бўлимлари, шунингдек, барча даражадаги маҳаллий давлат бошқарув органи субсекторларини ташкил этади.

Молиявий бўлмаган давлат корхоналари, чунончи, корпорация номига эга ёки аҳолига ўз маҳсулотини катта миқдорда таклиф этадиган корхоналар давлат бошқарув секторига кирмайди. Бундай корхоналарга темир йўллар, авиалиниялар, коммунал хўжаликлар, шунингдек, саноат корхоналари киради. Давлат ҳокимият органларининг функцияларини батамом чегаралаш учун ДМСда давлат сектори банк ва пул-кредит сиёсати, пул-кредит ва молия статистикасининг ДМС билан мувофиқлигини таъминлаш мақсадида ушбу операциялар ва давлат бошқарув органлари операциялари ўртасида чегараланиши зарур.

Икки ҳисоб тизими ўртасидаги асосий фарқлар қўйидагилар: ДМСда операциялар тўловлар базасида қайд қилинади. Улар устига қўйиб ҳисоблаш принциpidан фойдаланилмайди: ресурслар, жорий даврни кўрсатмайдиган операциялар, масалан, асосий капитал ёки нафақа дастурларига нархланган тўлов суммасини истеъмол қилиш, фондлар орқали таъминланмаганлар ДМСга киритилмайди, лекин миллий даромад ҳисобларида кўрсатилади; миллий даромад ва маҳсулот ҳисобларидагидек солиқлар ишлаб чиқариш даврида ҳисобга олинмайди, балки ДМС солиққа солиш базаси бўйича ҳисобланади; давлат бошқарув органлари кредит операциялари ДМСда давлат сиёсатини амалга оширишда ишлатилади ва харажатлар қисмига киритилади,

миллий даромад ва маҳсулот ҳисобларида эса, молия категориясига киритилади.

Трансферт тўловлари ДМС ва харажатлар категориясига киритилади, лекин давлат бошқарув органлари ишлаб чиқарилган товар ва хизматларнинг бир қисми деб қаралмайди.

Миллий ҳисоблар асосий категориялари бўйича операциялар ДМС тармоқлари билан боғланиб кетиши мумкин. Марказий ҳукуматнинг ДМС усули бўйича истеъмоли ойлик иш ҳақи ва давлат харажатлари учун тўловларини айирамиз.

ДМСда “эгри солиқлар” атамаси ишлатилмасда, эгри солиқлар миллий ҳисобланган бўлиши мумкин. Эгри солиқлар ишлаб чиқариш учун харажатлар деб қаралади. Тўғри солиқлардан эгри солиқларни фарқлаб турадиган жиҳат шундаки, тўғри солиқлар омилли даромадлардан тўланади. Эгри солиқлар ўз ичига қуйидагиларни олади: экспорт ва импорт божлари, акциз йиғинлар савдо солиғи, хўжалик фаолиятини олиб бориш учун лицензия тўлови, маълум операцияларни амалга ошириш учун йиғинлар, қўшимча нарх учун солиқ, автотранспорт учун тўловлар, паспорт берилиши тўловлари, аэропортда, судда олинадиган солиқлар ва тўловлар.

б) Давлат молия статистикаси.

Тўлов баланси. Давлат бошқарув органлари томонидан ва чет мамлакатлар билан олиб борилган операциялар ҳам, ДМС ҳам тўлов балансида ўз акцини топади. Фақат фарқлар жалб этиш кенглиги ва ҳисоб принципини ҳисобга олмаганда, берилган операциялар иккала тизилмада ҳам бир хил намоён бўлади.

Жалб этиш кенглигига келсак, бу ерда фарқлар минимал. Биринчидан, тўлов баланси ҳисобига давлат бошқаруви даражалари фарқланмайди, иккинчидан, тўлов балансида ташқи операциялар билан миллий бирлашмалар ўртасида чегараланиш йўқ.

Тўлов баланси маълумотлар ҳисоби устига қўйиб ҳисоблаш усули орқали олиб борилади. ДМСда эса касса усулидан фойдаланилади. Яъни тўловлар асосида. Шундай қилиб, ДМСда фақат тўловлар оқими, тўлов балансида эса ресурслар, тўловлар, мажбуриятлар акс этади.

6.4. Пул-кредит обзорининг бошқа макроиқтисодий ҳисоблар билан ўзаро алоқаси

Пул-кредит обзори тўлов баланси билан ҳисобот маъносида боғлиқ, чет эл активлари ва пасивлари суммасининг ўзгариши орқали ва ДМС — давлат бошқарув органларининг банк тизимига соф қарзи орқали. Бироқ пул-кредит обзори (тизи-

ми) билан миллий даромад ва маҳсулот ўртасидаги боғлиқлик ўртача ҳисобланади: иқтисодиётда ликвидлик заҳирасининг ўзгариши мамлакат иқтисодиётида ишлаб чиқариш ва даромадлар ҳажмининг ўзгаришига олиб келади. Миллий даромад ва харажатларнинг ўзгариши эса импорт талаби ва экспорт таклифига таъсир қилади. Бу эса, ўз навбатида, соф ташқи активлар суммасининг ўзгаришига ва ниҳоят, пул массасига иккиламчи таъсир кўрсатиши мумкин.

6.5. Пул воситаларининг оқими

Иқтисодиётнинг асосий соҳалари ҳисоб-китобларини ҳар бир соҳанинг “тўлов баланси”ни кўрсатувчи ягона жадвалга келтириш мумкин. Бу жадвал шу билан бирга балансининг соҳалар орасидаги қарзлар ва кредитлар ёрдамида маблағ билан қандай таъминланишини кўрсатади. Пул оқимларининг бундай жадвали I-бўлимда кўриладиган турли хил ҳисобларнинг табиий ҳолдаги давоми ҳисобланади. Унинг ёрдамида иқтисодиёт соҳалари орасидаги молиявий алоқалар табиатини аниқ кузатиб бориш мумкин.

Соҳанинг даромад ва харажатлари орасидаги фарқни бу соҳанинг “молиявий бўлмаган ҳаракатлар сальдоси” деб атаймиз. Пул оқимининг жадвали иқтисодиётнинг ҳар бир соҳани “молиявий сальдо”си соҳанинг молиявий бўлмаган ҳаракатлар сальдоси билан тенг бўлиши керак бўлган ўзлаштириш ва кредитлаш ҳаракатларини кўрсатиб беради. Шунга кўра, ички соҳалар орасида молиявий ҳаракатлар сальдоси йиғиндиси халқаро капитал оқимлари миқдорига тенг, шунингдек, даромад ва харажатлар (ички иқтисоддаги) орасидаги фарқ кундалик тўлов баланси ҳаракатлари ҳисоблари сальдосига тенг.

Пул оқимлари жадвалини тузишда қуйидагича фаразлар қилинган:

– банк тизимининг молиявий баланси сальдоси нолга тенг деб қабул қилинган, бу соҳанинг молиявий бўлмаган ҳаракатлари эса хусусий соҳада қамраб олинади;

– ташқи соҳадаги зарар мусбат белгига эга, мусбат сальдо эса манфий белгига эга, шунингдек, бу устун ўзига кузатилаётган мамлакатнинг чет давлатлар билан балансини кўрсатади (I-жадвалда бу устун “чет давлатлар” номи билан берилган);

– молиявий оқим учун актив қийматларнинг ўсиши манфий белгига (фондларнинг ишлатилиши), пассив қийматларнинг ўсиши мусбат белгига эга (фондларнинг манбаи) ва шунга мувофиқ қарама-қарши белгилар актив ва пассив қийматлар пасайган ҳолда қўлланган.

Пул оқимининг схемаси 1-жадвалда кўрсатилган. Давлат иқтисодиёти хусусий соҳага, марказий ҳокимият соҳасига, банк ва ташқи соҳага бўлинади. Янада тулик ва назарий тўғри бўлган синфлаш давлат ташкилотлари соҳасини ҳам қамраб олади. Биринчи қатордаги сонлар молиявий бўлмаган ҳаракатлар баланси 7 тенглама компонентлари кундалик ҳаракатлар ҳисоби сальдоси билан мувофиқ тушади:

$$(SP-IP)+(TX-G)-CAB=0$$

Шундай экан, $(SP-IP)$ қиймат хусусий соҳанинг молиявий бўлмаган ҳаракатлари сальдоси.

Модомики, кундалик ҳаракатлар ҳисоби тескари қиймат билан олинган экан, унга жадвалнинг биринчи қатори назарий жиҳатдан нолга тенг бўлиши керак.

Жадвалда пул оқимларининг чизмаси келтирилган:

1-жадвал

	Хусусий соҳа	Марказий ҳукумат	Банк тизими	Чет давлатлар
Молиявий бўлмаган ҳаракатлар баланси	*	*		*
Молиявий баланс. Пуллар ва квазипуллар	*	*	*	*
Хусусий соҳа банк кредити	*	*	*	*
Давлат банк кредити	*	*	*	*
Тоza халқаро заҳиралар	*	*	*	*
Ҳокимиятнинг хорижий қарзлари. Хусусий соҳанинг хорижий қарзлари	*	*	*	*
Банкка оид бўлмаган давлат ташқи қарзлари	*	*	*	*
Банкка тарафлар, ҳаммаси	*	*	*	*

Шу (*) белгиси мамлакатнинг қарама-қарши ишора билан берилган ташқи соҳасидаги етишмовчиликни билдиради.

Қолган қаторлар соҳаларни маблағ билан таъминловчи асосий ашёвий воситаларни кўрсатади. Юлдузлар билан керак бўлган ёзувлар учун жой кўрсатилган. Масалан, банк соҳаси учун пассив ва хусусий соҳа учун актив бўлган пул массасининг ортиши 1-устунда манфий қиймат ва 3-устунда мусбат қиймат сифатида ёзилади.

Соҳаларнинг молиявий бўлмаган баланси ва пул оқимининг схемасини тузишда турли хил хатоларга йўл қўйилиши мумкин. Хатоларнинг биринчи категориясига ҳисоб ичидаги статистик тафовут сабаб бўлса, бошқасига турли ҳисобларнинг

мос тушмаслиги сабаб бўлади. Учинчи хил хато турли даврлардаги ҳисобларга боғлиқ ҳолда келиб чиқади, масалан, агар маҳсулотнинг миллий даромади пул-кредит кўриниши, тўлов баланси ва статистикаси календарь йил негизида, давлат молияси статистикаси эса молиявий йил негизида айtilган бўлса, хато келиб чиқиши мумкин.

Пул оқимлари жадвалини тузишда ва молиявий бўлмаган ҳаракатлар мувозанатини юзага келтиришда товар ва хизматларнинг экспорт ва импорт бўйича маълумотлари тўлов баланси ва пул-кредит кўриниши жиҳатидан маҳсулот ва миллий даромад ҳисобидан; марказий ҳокимият харажатлари жиҳатидан давлат молияси статистикаси берган маълумотлардан олинади.

Бунда соддалаштириш учун банк соҳасидаги молиявий бўлмаган ҳаракатлар йўқ деб фараз қилинган. Натижада бу соҳанинг ҳар қандай нолга тенг бўлмаган сальдоси хусусий соҳанинг молиявий бўлмаган ҳаракатлари сальдосини қамраб олади.

Бу фараз ва марказий ҳокимиятнинг молиявий бўлмаган ҳаракатлар ҳақида берган маълумотлари ҳисобига давлат молияси статистикасидан бошқа йўл билан олиб бўлмайдиган маълумот “хусусий соҳанинг молиявий бўлмаган ҳаракатлар сальдо”-сини олиш мумкин, бу марказий ҳокимият ҳисобига киритиш мумкин бўлган миллий даромад ҳисобининг турли йиллик рақамлари орасидаги фарқ сифатида ҳисобланиши мумкин.

Қуйида ҳисоблашнинг ҳамма босқичи келтирилган:

1. $GNDI = GDP + YF + TRF$

2. Умумий маблағ қ $GNDI-C$

3. Ички иқтисодийнинг молиявий бўлмаган ҳаракатлари сальдоси + умумий маблағ - умумий инвестиция.

4. Марказий ҳукумат ҳисобига киритиш мўлжалланган даромаднинг умумий миқдори қ даромаднинг умумий миқдори — трансферт тўловлар учун харажатлар.

5. Марказий ҳукумат маблағининг марказий ҳокимият мўлжалланган даромад — марказий ҳукумат мўлжалланган даромад — (иш ҳақи+хизмат ва товарларни сотиб олиш).

6. Марказий ҳукуматнинг молиявий бўлмаган ҳаракатлари сальдоси = марказий ҳукумат маблағлари — марказий ҳокимият инвестицияси.

7. Хусусий соҳанинг молиявий бўлмаган ҳаракатлари сальдоси ички иқтисоднинг молиявий бўлмаган соҳаси сальдоси — марказий ҳукумат молиявий бўлмаган соҳаси сальдоси.

Молиявий бўлмаган харажатлар сальдосини ҳисоблаб, макроиқтисодий ҳисоблар орасидаги ўзаро боғлиқликни кўрсатувчи

пул воситаларининг ҳаракати ҳақида ҳисобот тузиш мумкин. Бу ҳисобот битта жадвалда иқтисодийнинг алоҳида соҳалари дисбалансларининг умумий иқтисод имкониятини яратади. Бундан ташқари, у иқтисодий сиёсатнинг асосий ўзгарувчанлигини аниқлаб беради.

6.6. Таҳлилий ҳисобот

Тўлов баланси ҳисобларини тузишнинг асосий мақсадларидан бири — ташқи мувозанатликни тўғрилаш эҳтиёжининг пайдо бўлганлиги тўғрисидаги маълумотга эга бўлишдир. Бироқ иккилик ёзув тизими тўлов балансида дебет ва кредит тинчлигини назарда тутаяди. Шу сабабли унда ижобий сальдо ёки дефицитни кўрсатиш учун барча ташқи операцияларни суммалаш ва бу гуруҳ ичидаги операцияларни моддалардан ажратиш керак (чизиқ остидан ёки устидан).

Чизиқни тортиш ерини ҳал қилиш тўлов баланси бош эҳтиёжини — аъло даражадаги қайси операциялар доирасини кўрсатиш тўғрисидаги субъектив назарни ифодалайди. Мустақил ҳисобланган операцияларга бўлган ёндашувларнинг бирига асосан, автоном моддаларни компенсациялаш учун улар амалга ошириладиган операциялардан ажратилиши керак. Бошқа ёндашув доирасида асосий эътибор операция характерининг ўзгарувчанлигига қаратилади: нобарқарор деб қараладиган операциялар тўлов балансининг умумий ҳолатини кўриш учун “чизиқ остида” белгиланади.

Афсуски, моддаларни фарқлаш учун ягона ўлчов бирлиги мавжуд эмас, чунки бундай бўлиши сезиларли даражада операцияни амалга оширувчи иқтисодий агент мотивациясига нисбатан субъектив қарашни ифода этади. Шунингдек, қандай молиявий активлар юқори ўзгарувчанлик билан характерланишини аниқлаш мумкин. «Баланс» тушунчасига бир қатор турли ёндашувлар бирлиги ҳам бежиз эмас.

Тўлов балансининг тор маъноси савдо баланси, яъни ФОВ асосида эксперт ва импорт сальдосини ифодалаш учун ишлатилади. Бироқ иқтисодий нуқтаи назардан қараганда товарлар ва хизматлар оқими орасидаги фарқ субъектив ҳисобланади. Хизмат экспортдан тушган чет эл валютаси бирлиги товар экспортдан тушган чет эл валютаси бирлигидан ташқи савдо балансининг аҳволини яхшилаш мақсадига асосланганлиги билан ажралиб туради. Савдо балансидан асосан божхона ҳисоботларидан фойдаланиб, товар савдоси бўйича маълумотларга нисбатан тезроқ эга бўлиш мумкинлиги сабабли фойдаланилади.

Назарий нуқтаи назардан «жорий операциялар ҳисоби» тушунчаси алоҳида аҳамиятга эга. Мавжуд нуқтаи назарларнинг бирига асосан, бу ҳисоб ўз ичига товар савдоси, хизмат ва даромадлар, бошқасига кўра эса, бундан ташқари, хусусий ёки умуман, бир ёкли трансфертларни олади. Хусусий бир ёкли трансфертлар тўлов балансини тўғрилаш нуқтаи назаридан қаралганда таркибга кириши мумкин. У ҳолда бошқа ҳеч қайси муайян таркибга кирмайдиган меҳнат даромади кўрсаткичини чизик устига, чет элдан келган иммигрант хизматчилар кўрсаткичини эса чизик остига жойлаштирилади. Баъзан расмий трансфертлар жорий оқими эса балансининг капитал оқими бўлганлиги учун ҳисобга олинмайди. Бироқ бир ёкли трансфертларни чизик остида ҳисобга олишда муаммолар пайдо бўлади: реал республикалар қабул қилувчи дебет тўлов балансини ёмонлаштиради, деган фикр пайдо бўлади. Ҳозирги пайтда энг тарқалган ёндашув — бу, жорий ҳисобга барча трансфертларнинг киришидир. Товарлар, хизматлар ва бир ёкли трансфертлар баланси иккинчи риал операциялар натижасида ўзгарадиган молиявий активларнинг ҳақиқий катталигини ифодалайди. Жорий операциялар ҳисоби баланси соф капитал оқими катталиги ёки захиралар ва параллел моддалар суммасининг ўзгариши билан мос келиши керак.

Жорий операциялар ҳисобининг мувозанатсизлаштирилганлиги доим ҳам иқтисодий ўзгартириш киритиш эҳтиёжини кўрсатмайди. Мисол учун, давлат раҳбарияти ривожлантиришга қаратилган харажатлар билан боғлиқ бўлган узоқ муддатли капиталлар оқими ҳисобидан молиялаштирилган дефицитнинг жорий операциялар ҳисобини сақлашга бориши ва аксинча, давлат раҳбарияти ташқи инвестицияни молиялаштириш учун жорий операциялар ҳисобининг ижобий сальдосини сақлашга ўз фаолиятини қаратиши мумкин.

Жорий операция ҳисоби сальдосининг ўзига хос таҳлилий аҳамиятга эгаллиги яна иккита омил билан ифодаланadi. Биринчиси, агар трансфертлар билан боғлиқ бўлган ноаниқлик ҳисобга олинмаса, катталик бўйича жорий операциялар ҳисобининг дефицити ёки ижобий сальдоси иқтисодиётнинг қолган бошқа барча секторлари бўйича жамғармалар суммасининг ўсиши ёки қисқаришига тенг бўлади. Иккинчиси, жорий операциялар ҳисобининг сальдоси соф ташқи қарзлар ҳажмининг ўзгаришига тенгдир. Умумий балансга эришиш учун чизик фақат юқори ликвидли активлар ва пул-кредит органларининг қисқа муддатли пассивлари ҳажмини (ёки улар томонидан бошқариладиган маълум бир актив ёки пассив) ифодалаш керак. Пул-кредит бошқарув органларининг олтин, қийматли қоғозлар ва ак-

тивлари, одатда, заҳиралар таркибига кирган бир пайтда, депозит пул банкларидаги айни хил активлар тушунчаси субъектив ҳисобланади ва ҳукумат бу активларнинг ишлатилишини қай даражада назорат қилишига боғлиқ.

Бундан ташқари «пассивлар» тушунчаси билан боғлиқ бўлган қийинчилик ҳам юзага келади.

ХВФ томонидан ишлатиладиган кредитлар заҳиралар категориясига киритилади ва баъзи ҳолларда маълум талабларни бажарувчилар томонидан заҳира активлари сифатида қараладиган пассивлар, шунингдек, чизик остига жойлаштирилади (масалан, маълум МБнинг бошқа МБлардаги ҳисоблари). Ушбу ёндашувнинг афзаллик томони шундаки, у балансларни аниқлашда мувофиқликни таъминлайди.

6.7. Маълумотларнинг асосий манбалари

Товар операциялари тўғрисидаги маълумотларнинг асосий манбалари давлатнинг солиқ тизими томонидан тўпланиб, маълумотларни ўз ичига олувчи савдо ҳисоботлари, банк тизими орқали чет эл валютасининг тўловлари ва оқимини кўрсатувчи валюта алмашуви бўйича маълумотлар ҳисобланади.

Савдо ҳисоботларида товарларнинг давлат чегараси орқали жисмоний ҳаракати, банклар орқали амалга оширилган ва хизматлар учун тўловларда валюта алмашуви бўйича маълумотлар, шунингдек, банк тизими орқали даромадлар ҳаракати акс этади. Бу манбалардан фойдаланилганда доим ҳам эгалик ҳуқуқи сотувчидан харидорга ўтаётганида (иккала томоннинг ҳам бухгалтерия китобида акс этади) тўлов балансининг ўтказиш принципи операциясини тузишда жорий манбага амал қилинмайди. Шунинг учун операция ўртасидаги фарқ уларни категорияларга бўлим операцияларини амалга ошириш вақти тушунчаси, шунингдек, қийматли баҳолашларни ифодаловчи тузатишларни киритиш керак бўлиши мумкин. Валюта алмашуви тўғрисидаги маълумотларда операциялар ҳисоби учун шундай тузатишлар киритилиши керакки, уларни амалга оширишда тўлов банк тизими орқали бажарилмайди. Натурал кўринишдаги давлат импорти, бартер битимлари, бир ёқли трансфертлар ва чет элдаги молиявий актив ва пассивлар ҳажмининг ўзгариши ёрдамида бевосита амалга оширилган операциялар валюта алмашуви тўғрисидаги маълумотларга киритиладиган моддалар қаторига тегишлидир.

Божхона ҳисоботи маълумоти коррекциясига мисол тариқасида мамлакатдаги кемаларнинг денгиз овчиларининг очиқ денгиздан тутган овини чет элда сотишларини олиш мумкин.

Турли моддаларни категорияларга бўлиш билан боғлиқ

тузатишларда ҳамма экспорт ФОВ асосида ўтказилиши керак бўлади. Бунда маълум ўзгартиришлар “Транспортиция” моддасига киритилиши керак. Операцияни амалга ошириш вақти билан боғлиқ бўлган тузатиш товар оқими ҳажми ўзгаришида, шунингдек, давлат резидентлари чет элдаги захираларга эга бўлганда ёки резидент эмаслар кўриладиган давлатдаги захираларга эга бўлганида муҳим бўлиши мумкин.

Савдо ҳисоботларида товарларнинг жисмоний кучи қайд қилинади ва шунинг учун бу захиралар ҳажмини ўзгартиришда уларга тузатишлар киритиш керак. Валюта ҳисоботларида операцияларни амалга ошириш вақти билан боғлиқ бўлган тузатиш капиталлар ҳаракатидаги активлар ва пассив ўзгаришни кўрсатиш учун киритилади. Қиймат бўйича тузатишлар асосий манбалардан олинadиган маълумотлар бозор нарҳини ифодаламаганда зарур бўлади.

Баъзи хусусий операцияларни баҳолашда валюта алмашуви устидан кучли назорат бўлмаган давлатларга тегишли сўровномалар ёки танлама кузатишлар олиб бориш керак бўлиши мумкин. “Туризм” тўлов баланси моддасини баҳолаганда баъзан давлат резидентлари томонидан чет элда ўтказиладиган сутканинг ўрта суммаси кунларнинг умумий сонига, шунингдек, ушбу давлатда чет элликлар томонидан ўтказиладиган кунлар сонига кўпайтирилади.

Сутканинг ўртача катталигини аниқлаш учун саёҳат агентлиги, банклар, меҳмонхона ва дўконлардан олинган маълумотлардан фойдаланиш мумкин. Чет эл туристларининг меҳмонхоналарда ўтказган кунлари сони тўғрисидаги систематик маълумотларни тўплаш, баъзан туризм бўйича маълумотлар давлатларaro маълумот алмашиш йўли орқали текширилиши мумкин. Сўровномалардан, шунингдек, кема ва авиакомпаниянинг йўловчилик чиптаси нарҳи тўғрисидаги маълумотнинг инвестицион фойда ва транс миллий компанияларининг тўғри инвестициялари тўғрисидаги маълумотларни олишда фойдаланиш мумкин.

Қисқа муддатли капитал оқими бўйича маълумотлар, одатда, ишончсиз ҳисобланади. Бу валюта алмашуви тўғрисидаги маълумотларнинг асосий манбаи сифатида ишлатилишида тиж

—кредит тўғрисидаги маълумотни, қийин бўлса, сўровномаларни қўллаганда маълумотнинг керакли ҳажмини олиш, шунингдек, унинг ишончилигини таъминлаш мураккабдир.

6.8. Пул-кредитни тартибга солиш ташкилотлари

1. Умумий қоидалар. Молиявий ташкилотларни 2 гуруҳга бўлиш мумкин (назарий жиҳатдан булар орасидаги фарқлар аниқ, амалиётда эса умумийроқ).

Биринчи гуруҳга давлатнинг тўлов воситаларини яратувчи молиявий муассасалар киради. Улар анъанавий равишда “пуллар” деб аталади.

Иккинчи гуруҳга эса пул яратмайдиган молиявий ташкилотлар киради. Биринчи гуруҳга кирувчи пул-кредитни назорат қиладиган ташкилотлар ва пул-депозит (тижорат) банклари назарий жиҳатдан кўпроқ аҳамият касб этадилар, сабаби, бу гуруҳ агрегатлар ликвидлигини, ҳажмини ўзгартириш харажатлар ва иқтисодий фаоллик даражасига катта таъсир кўрсатади.

“Халқаро молиявий статистика” жадвалида келтирилувчи пул ва молиявий маълумотлар 3 босқичда берилади. Қуйида уларнинг иккитаси тўғрисида фикр юритилади.

Биринчи босқичда пул-кредитни назорат қилувчи ва пул-депозит банклари тўғрисидаги маълумотларда бир неча қисмларда берилади. “Халқаро молиявий статистика” маълумотларида пул-кредитни назорат қилувчи ташкилотларга асосий ўрин берилган.

Хорижий заҳиралар ҳажмини инобатга олган ҳолда улар пулларнинг ҳолати тўғрисидаги маълумотларни ўз вақтида баҳолаш учун асосий маълумотлар базасини янгидан тўлдириб борадилар ва шу билан бирга пул-кредит сиёсати яратилади.

Иккинчи босқичда эса пул-кредитни назорат қилувчи ташкилотлар ва пул-депозит банклари тўғрисидаги маълумотлар умумийлаштирилиб, “Пул-кредит тўғрисидаги тўлиқ маълумотлар” йиғилади. Булар орқали пул ва кредит ҳолати, статистикаси тўғрисида тушунча ҳосил қилиш мумкин.

2. Биринчи босқич.

а) Пул-кредитни назорат қилувчи ташкилотлар.

Пул-кредитни назорат қилувчи ташкилотлар мамлакат заҳирасини олтинларда, хорижий валюталарда ва махсус ҳуқуқли қарзларда сақлайдилар (СДР). Булардан ташқари улар пулларнинг харажати, айланиш тезлигини назорат қилади ва давлат ташкилотларини назорат қилувчи банк сифатида намоён бўлади. Одатда, бундай функцияларни Марказий Банк амалга оширади, аммо кўп мамлакатларда танга зарб қилиш билан давлат заҳира идоралари шуғулланади, баъзи мамлакатларда эса олтин заҳиралари ва хорижий валюталар давлат зарбхоналарида ёки валютани назорат қилувчи фондларда жойлашади.

Бундай монетар функциялар давлатнинг Марказий Банк ҳисоблари билан узвий боғланиши керак. Бу ишлар пул-кредитни назорат қилувчи ташкилотларнинг барча функцияларини ягона ҳисоб-китоб ўлчов бирлигига келтириш мақсадида қилинади. 2-жадвалда пул-кредитни назорат қилувчи ташки-

лотларнинг асосий ҳисоб-китоб баланслари берилган бўлиб, унда пул-кредит тўғрисида тўлиқ ахборот олиш мумкин.

Хорижий активларга олтин, банкнот, давлат инвестиция мажбуриятлари, СДР, хорижий давлатлардаги депозитлар, шу билан бирга, давлатнинг ХВФ даги заҳира ўрни киради.

Давлат секторига бўлган талаблар ҳукумат, давлатнинг маҳаллий бошқарув органлари ва номолиявий давлат ташкилотларига бўлинади. Ривожлантириш ва жамғариш банкларига бўлган талаблар пул-кредит характерига эга бўлмаса ҳам молиявий ташкилотларга боғлиқ бўлади. Хусусий секторга бўлган талаб унча аҳамиятли эмас: уй хўжалиги ва муассасаларга асосан Марказий банк эмас, балки тижорат банклари кредит бериш билан шуғулланади. Қайд қилинган вексель ва банкларнинг бошқа мажбуриятлари пул-кредитни назорат қилувчи ташкилотларда жойлашган бу қўйилмалар пул-депозит банкларига қўйилган талаблар билан узвий боғлиқдир, сабаби, улар Марказий банк ва пул-депозит банклари орасидаги операцияларда иштирок этади ва намоён бўлади.

Заҳира пуллар асосий пасивлар ҳисобланади. Бу — пул базаси. Бу база орқали Марказий банк депозит банкларининг ликвидлигига таъсир кўрсатади ва шу орқали депозит пуллар яратилишига таъсир қилади.

Заҳира пулларнинг асосий компонентларидан бири — бу, банкдан ташқарида айланувчи пуллардир. Иқтисодиётни таҳлил қилиш учун банклардаги заҳира ва депозитларда сақланаётган пуллар муҳим аҳамиятга эга. Хусусий сектор депозити худди талаб сингари унча аҳамиятли эмас ёки 0 га тенг бўлади. Хорижий мажбуриятлар ўз ичига резидентлар мажбуриятларини миллий ҳамда хорижий валюталарда, шу билан бирга пул-кредитни назорат қилувчи ташкилотлар депозитини қамраб олади. Бу маълумотларга ХВФ (МВФ) кредитларининг ишлатилиши ҳам киради, аммо ҳисоб-китоб балансларида бу маълумот “қолган маълумотлар” турига киритилади, “қолган маълумотлар” таркибига молиявий муассасалар таркибининг, капиталининг ҳаракатчанлиги ва заҳира активлари киради.

Хорижий валюта депозитлари таркибига фақат резидентлар олдидаги мажбуриятлар киради. Шунинг учун ҳам улар хорижий пасивлар турига кирмайди, ҳукуматнинг марказий депозитлари алоҳида кўрсатилади ва улар заҳира пуллар таркибига киритилмайди.

Пул-кредитни назорат қилувчи ташкилотлар баланси

Актив	Пассив
Хорижий валюта	Банкдан ташқарида айланиб юрувчи пуллар
МВФ ва СДР заҳира ўрни	Депозит банклар имкониятининг мавжудлиги
Хорижий банклар корреспондентлари	Пул-депозит банкларнинг депозит имкониятлари
Хорижий инвестиция	Хусусий сектор депозити
Марказий ҳукуматга талаблар	Зарур ва жамгарма депозитлари ва хорижий валюта депозитлари
Зарбхона	Облигациялар
Векселлари	Чегараланган депозитлар характери
Бошқа қимматли қоғозлар	Танқи мажбуриятлар чеклари ва бошқа тўлов воситаларида ишлатилиши лозим
Қисқа	
Аванспулаштириш	
Регионал ва маҳаллий бошқарув ҳукуматига талаблар, векселлар, облигация ва бошқа қимматли қоғозлар	
Кредитлар ва аванслар	

3-жадвалда кўпгина ташкилотлар ҳисоби берилган. Бу жадвалда асосий масала депозитларни талаб қилиб олиш, депозитларга тақсимлаш ва кваз пул мажбуриятларидир. Кваз пуллар таркибига зарурий ва жамғариш депозитларининг хусусий ички секторга ташкилот заҳираси ва бошқалар киради. Хусусий сектор депозити хорижий валюталарда ва бошқа резидентларининг хорижий валюталари “Кваз пул” сифатида кўрилади.

3-жадвал

Номолиявий давлат ташкилотларига талабалар, векселлар ва бошқа қимматли қоғозлар. Кредитлар ва аванслар.	Давлат бошқаруви ташкилотларининг депозитлари
Хусусий секторга талаб	Капитал ҳисоблари, капитал заҳиралар
Пул-депозит банкларига талаблар, қайта ҳисоблаш, кредитлар ва овердрафтлар	Қолган маълумотлар. Қолган пассивлар. Минус қолган активлар.
Пул-кредит характериға эга бўлмаган молиявий ташкилотларга талабалар, қайта ҳисоблаш, кредитлар ва овердрафтлар	

Охириги йилларда молиявий ташкилотларнинг ўз мажбуриятларини бошқариш соҳасига қизиқишлари ортиб бормоқда. Бу эса янги молиявий воситалар пайдо бўлишига олиб келади, уларни қимматли қоғозлар ёки депозитлар деб таърифлаб бўлмайди. Уларни

асосан субститут депозит мажбуриятлари ёки депозит сертификатлари, дейиш мумкин. Яна бир бошқа молиявий операция тури – сотиш тўғрисидаги келишув. Бунда молиявий ташкилотлар бирор янги молиявий воситани сотиб олиш тўғрисида келишади.

6.9. Пул депозит банклари

Пул-депозит банк турига ҳар қандай банклар ва уларга ўхшаш муассасалар киради (пул-кредитни назорат қилувчи ташкилотлар). Булар истесно фондида керакли пассивларнинг депозитлар кўринишида бўлади, депозитлар ҳисоб-китоб қилишда фойдаланиш мумкин.

Бундан унинг нархи ва синаш олдидан белгиланган бўлади. Кўпчиликнинг фикрича, бундай молиявий воситалар ликвидлиги “Квази пуллар” ликвидлигига нисбатан паст бўлади, сабаби – бундай воситалар олингандан сўнг олдиндан билиб бўлмайдиган хатар остида бўлиши мумкин, ammo тажрибада эса банклар асосан бундай шартномаларни қисқа вақтларга ёки кредитор талаби билан бекор қилиш шартлари билан туланади ва бу тур ҳозир кенгаймоқда.

4-жадвал

Активлар	Пассивлар
Заҳиралар	Талаб қилиб олингунча бўлган депозитлар
Савданиш қиймати	Жорий ҳисоблар
Пул-кредит ташкилотларидаги депозитлар	Чегараланмаган инлатиш ҳуқуқига эга бўлмаган депозитлар
Хорижий активлар	Зарурий ва жамғарма
Резидент бўлмаган банкларга талаблар	Депозитлар ва хорижий валюта депозитлари
Банк бўлмаган	Хорижий валютадаги депозитлар Зарурий депозитлар Жамғарма депозитлари Пул-беқор воситалари Депозит сертификати Оддий векселлар Облигация Чегараланган характерли депозит Импорттин олдиндан тўлаш Аккредитив депозитли импорт
Марказий ҳукуматга талаблар	Ташқи мажбуриятлар
Зарбхона векселлари Давлатнинг қолган қийматли қоғозлари	Банк бўлмаган ташкилотлар – Норезидентлари
Регионал ва маҳаллий ҳокимият бошқарув органлари	Марказий ҳукумат депозитлари Зарурий ва талаб қилиб олгунча бўлган депозитлар Марказий ҳукумат депозитлари Хорижий валюталардаги депозитлар
Номолиявий давлат ташкилотларига талаблар	Марказий банк кредитлари Пул кредитлари Пул-кредит характерига эга бўлмаган ташкилотлар олдидаги мажбуриятлар
Хусусий секторга талаб операция ҳисоби йиғиндиси	Канитал ҳисоботлари
Кредитлар ва аванслар	Қолган маълумотлар
Ипотекалар	Қолган пассивлар
Инвестициялар	Минус: қолган активлар
Овердрафтлар	
Пул-кредит ҳисобига эга бўлмаган молиявий ташкилотларга бўлган мажбуриятлар	

6.10. Иккинчи даража: пул-кредит масаласи

Пул-кредит масаласининг асосий мақсади — пул кредити тартибот органларининг кўп миқдорда таъсир қила олиши мумкин бўлган ва ўзлари ҳам маълум миқдорда бошқа иқтисодий агрегатларга таъсир эта олувчи, молиявий агрегатларнинг тахлилини таъминлаб беришдир. Бунинг учун пул-депозит банклари ва пул-кредит органларининг баланс-ҳисобот маълумотлари иқтисодни ва сиёсий иқтисодни ўзлаштиришга жавобгар шахсларни қизиқтириш мақсадида бир неча тоифаларга ажратилади.

Бир қанча сабабларга кўра, пул-кредит текшируви фақатгина юқорида қайд этилган молиявий воситаларни қамраб олади. Биринчидан, муҳлатли депозитда ва нақд ҳолда, бутунлай ликвид ҳолда мамлакат иқтисодиётидаги сарф-харажатларнинг катталигига ва шу билан ишлаб чиқариш ва бандликка нисбатан қаттиқ ва бевосита таъсир кўрсатади. Иккинчи, банк молиявий восита муассасаларининг баланс ҳисоботлари, қоидага асосан, фақат мавжуд тўхташдан кейингина фойдаланиш имкониятига эга бўладилар, лекин, айни вақтда пул сиёсатини шакллантиришда бу маълумотлардан фойдаланиш имкониятини чеклайди.

Нихоят, пул сиёсатини тартибга солувчи марказий банклар томонидан ишлатиладиган ускуналар пул-депозит банклари операцияларига кўпинча бевосита таъсир кўрсатади, лекин уларнинг бошқа молиявий муассасалари операцияларига таъсири камроқ намоён бўлади.

Кўп ҳолларда корреспонденцияларнинг номлари уларнинг мазмунларини акс эттиради. Кўриб чиқишга киритилган соф активлар, барча турдаги чет эл активларини, олтин, муассасаларнинг қисқа вақтли ташқи мажбуриятларини ўз ичига олади. Ушбу корреспонденциянинг вазифаси — соф ташқи активларнинг ўзгаришларини ўлчаган ҳолда, мамлакат ташқи активларининг ички пул тизимига таъсирини кўрсатишдир. Ички кредит (банк тизимининг активи) банк тизимининг давлат бошқарув органлари, бошқа давлат муассасалари ва хусусий секторлар (масалан, пул-кредит харкатерига эга бўлмаган хусусий шахслар, корпорация, молиявий муассасалар) барча тўланмаган талабларни ўз ичига олади. Бутун халқаро банк кредит, шунингдек, Марказий банк томонидан пул-депозит банки (томони) таклиф этилган кредитлар, корпорация жараёнидан истисно қилинади.

Пул-кредит масаласида марказий ҳукумат талаблари банк тизимида ҳукумат депозитларини ушлаб қолиш билан кўрсатилади.

Бундай муносабат марказий ҳукумат операцияларининг мамлакат иқтисодиёти ликвидлигига таъсирини ўлчаш имкониятини беради.

Бундан ташқари марказий ҳукумат сиёсий иқтисодиётга жавобгардир ва шунинг учун унинг харажатлари бўйича қарорлари, қоидага биноан, банк депозитлари суммасига боғлиқ эмас, балки кенгроқ идрок қилиш билан қабул қилинади. Давлат муассасаларига талаблар алоҳида модда ҳолида ва жами ҳисоблаб чиқилиб кўрсатилади, чунки улар мавжуд депозитларнинг харажатига таъсир кўрсатилганидек ҳисобланади.

Шунга ўхшаш сабабга кўра, ялпи ҳисоблаб чиқилганда бошқа секторга ҳам талаблар кўрсатилади.

“Пул” тушунчаси назарияда ва амлиётда ҳар хил таърифланади. Анчагина кенг тарқалган таърифга асосан “пул” тушунчаси банк тизимини ва давлат бошқарув органидан ташқарида муомалада бўлган барча пулларни олади, яъни унга тўлов воситаси бўлиб хизмат қила олувчи хусусий сектордаги пул воситаси ва барча депозитлар, чунончи, ҳисоб варақаси ёрдамида ўтказиш мумкин бўлган депозитлар киради. Бироқ, қўлланилаётган ташкилий тизимга асосан, бу ерда бошқа кундалик тезкор муомаладаги депозитлар ҳам киритилиши мумкин, масалан, омонат депозитлари. Пул-кредит масаласида пул туркуми муомаладаги нақд пул ва ўша турдаги депозитларни худди муҳлатли депозитлар сингари ўз ичига олади. Пул-пул тизимининг мажбурияти сифатида кўрсатилади, чунки бу нақд пул-пул тартибининг мажбуриятидир, муҳлатли депозитлар эса, пул депозит банкининг мажбуриятидир. Бошқа банк пасивларидан бири квози — пуллари, пул тизимининг ликвидлик депозитларига киради ва бевосита тўлов воситаси сифатида ишлатилмайди, одатда, муомалада жуда секинدير. Булар асосан банк тизимидаги тезкор ва омонат депозитлари ҳамда хорижий валютада резидент депозитларидир. Квози — пулидаги пул суммасини, одатда, “кенг маънодаги пуллар” деб аталади. Бу — агригат, эҳтимол пул-кредит соҳаси нуқтаи назари билан қараганда, кўпроқ иқтисодий фаолиятни таҳлил қилишда ишлатилади.

Пул агрегатлари ҳақида маълумот

Пул-кредит тартибот органларининг молиявий дастурни вужудга келтиришдан асосий мақсади инфляциянинг режавий рақамга ва ички маълумотларнинг (ТИМ) реал ўсиш суръати ҳисобига мувофиқ пулнинг пул даражадаги талаби палатасига ўзгаришлар кирита олишдир.

Пулга талаб ҳақидаги маълумотлар.

Пул соҳасидаги ўзгаришларни миқдорий жиҳатдан баҳолашда ва уларни иқтисодиётнинг бошқа секторлари билан боғланиши учун пул-кредит масаласи асос бўлиб хизмат қилади.

Пул-кредит масаласининг асосий кўриниши қуйидагича бўлиши мумкин:

$$NFA+DC=MQ+DIN$$

Бу ерда:

NFA — ташқи нетто активлар;

DC — ички кредит;

MQ — кенг маънодаги пуллар, яъни тор маънодаги пуллар, плус квази — пуллар;

DIN — баъзи моддалар, нетто.

Пул-кредит тартибот органларининг муҳим масаласи—бу, бошқа макроиқтисодий ўзгаришларнинг йсталган ёки кутилган моҳиятга муносиб, юқорида келтирилган ўзгарувчиларнинг келгусидаги моҳиятини таърифлашдир. Бундаги, биринчи ва асосий кадам—бу, пулга талаб ҳақидаги маълумотдир.

Пулга бўлган эҳтиёжнинг икки асосий кўриниши мавжуд. Биринчи, номинал ТИМнинг пулнинг кўплик массасига бўлган муносабатига белгиланган, пул массаси айланиш тезлиги охириги ўзгаришининг экстрополировкалаш. Пул массаси кенг маънода олганда, қуйидаги кўринишга эга:

$$V = \frac{GDP}{M2}$$

Агар охириги бир неча йиллар ичида айланиш тезлиги раён белгиланишга мувофиқ ўзгарган бўлса, бунга асосан башоратланаётган давр v қийматини баҳолаш мумкин.

Пул массасининг айланиш тезлиги маъноси шу ҳолда аниқланганда, шунингдек, фоиз ставкалари ва инфляция кутилиши ўзгаришларини кўрсатиш мақсадида тузатишлар киритиш мумкин. Пул айланиши ҳақидаги маълумотни пулга бўлган талаб миқдори муносиб режалаштирилган ёки номинал ТИМ маълумоти мазмунини олдиндан билиш учун ишлатиш мумкин.

Маълумот беришнинг бундай усули даражаси паст ёки етарли эмас, маълумотларни таҳлил қилиш қийин, шунингдек, молиявий сектор тузилишида институционал ўзгаришлар аҳамиятга эга бўлган мамлакатларда айниқса фойдалидир.

Иккинчи усул—электрик усулдан фойдаланишга асосланган пулга талаб миқдорини баҳолашдир. Тахмин қилинишича, иқтисодий агентларнинг молиявий қарорлари унча кўп бўлмаган иқтисодий ўзгаришларнинг вазифаси сифатида ва пул агрегатлари ўртасидаги ўзаро алоқа ва тушунтириш мумкин бўлган ўзгаришлар маълум вақт ичида ўзгармаслигини кўриш мумкин.

Модомики, аҳоли ўз хоҳишига кўра, ушлаб туришга тайёр

пул миқдори унинг сотиб олиш қудратига боғлиқ, пулга эҳти-
 ёжнинг тенглашиши реал маънода унинг ишлатиш миқдори
 билан ёзилади. Айнан қайси пул таърифини ҳисоб-китоб учун
 ишлатиш эмпири натижалари билан белгиланиши керак? Аҳоли
 томонидан энг барқарор, талаб қилинадиган пул агрегатини
 олдиндан аниқлаш мумкин эмас. Қоидага биноан, пул массаси-
 ни аниқлашга киришаётган нодавлат сектори олдида банк ти-
 зими мажбуриятининг бу томони қанча кўп бўлса, бундай аниқ-
 лаш пул-кредит соҳасидан маълумот беришга шунчалик фой-
 далидир. Бироқ, пул агрегатининг аниқланиши қанчалик кенг
 бўлса, пул-кредит тартибот органи унинг миқдорини назорат
 қилиши шунчалик мушкулдир.

Иқтисодий операциялар билан боғлиқ ҳолда, ўзгариш миқ-
 дорини тушунтирувчи сифатида, пулга талаб функцияси кенг
 миқёсда ишлатилади - қоидага асосан, реал ТИМ ва ўзгарувчан
 бошқа молиявий ёки реал активлар билан солиштирилганида
 пулни сақлашнинг нисбатан жалб қилиниши акс эттирилади.

Ўзгарувчи муқобил нархни танлашда қайсидир даражада
 пул агрегатининг ишлатилаётган таърифи ёки мамлакат ин-
 ституционал тузилишига боғлиқдир. Фоизлик даромад келтир-
 майдиган пул активларини сақлаш муқобил нарх энг мос кела-
 диган ўлчови—бу, намоеън бўлувчи номинал фоиз ставкасидир.
 Фоизли даромад келтирувчи пул активларига фоиз ставкалари-
 нинг пулга ва бошқа молиявий активларига ўлчашнинг ўзаро
 фарқловчи ўзгарувчанлиги кўпроқ муносибдир.

Шахсий сектор олдида банк тизимининг молиявий маж-
 бурияти шахсий сектор молиявий активлари мажмуасининг кўп-
 роқ қисмини ўзида акс эттирувчи мамлакатларда реал фоиз
 ставкалари баъзан реал активларининг даромади билан молия-
 вий актив даромадлари ўртасидаги ўлчов сифатида ишлатила-
 ди. Фоиз ставкаларининг узоқ вақт мобайнида ўзгармас миқ-
 дорини аниқлаш учун бир даражада инфляция ўзгариши ҳақи-
 даги маълумотлардан фойдаланиш мумкин.

Пул агрегатига талабни эмпирик баҳолаш қуйидаги шакл-
 дадир:

$$\left(\frac{M}{P}\right)_t = \alpha_0 + \alpha_1 \left(\frac{V}{P}\right)_t + \alpha_2 (\pi)_t \quad \alpha_2 \begin{matrix} < \\ > \end{matrix} 0$$

Бу ерда: M — пул агрегати;

P — нарх даражаси;

V — ТИМ номинал маънода;

π - пулни сақлаш нисбий қиймати;

α_1 – даромад бўйича пулга талабнинг эгилувчанлиги;

α_2 – нисбий нархда ўзгарувчанликнинг пул массасига таъсир даражаси.

Тенглаштиришда барқарор ўзаро алоқа ўрнатилгандан кейин, фоиз ставкалари ва инфляция даражаси кутилаётган ёки дастурлаштирилган.

ТИМнинг реал ўсиш маъносини акс эттирувчи каузал ўзгаришлар миқдори асосида келажакда пулга бўлган талаб маълумотини олиш мумкин.

Пул массаси миқдори маълумоти, пул-кредит пасивлари текшириш маълумотининг асосий элементиدير. Активларга тўхталганимизда, соф хорижий активларнинг миқдори ўзгаришини умумий ташқи сальдо тўловлари маълумоти ёрдамида аниқлаш, бошқа моддалар (OIN) маълумоти тўлиқ ахборот йўқ ҳолларда тегишли трендга асосланиши мумкин.

Бошқа моддалар халқаро заҳираларни ташкил қилувчи валюта курсини айирбошлаш натижасида соф хорижий активлар миқдорининг ўзгариш эквивалентини ўз ичига олади.

Соф хорижий активлар ва бошқа моддаларнинг маълумот бериш давридаги моҳияти, шунингдек, пулга бўлган талаб маълумотини, тенглаштиришга муносиб ички кредит миқдорининг ягона моҳиятини аниқлаш имконини беради. Соф кредитнинг давлат секторига тўлов ўзгариши, банк тизимида давлат секторининг соф қарзи бюджет маълумотига асосланган умумий кредит миқдори ва давлат кредити ўртасидаги фарқни кўрсатувчи шахсий кредит сектори қолдиқли миқдор сифатида ҳисоблаб чиқилади. Шахсий секторга кўрсатилиши мумкин бўлган кредит суммасининг мувофиқлигига баҳо бериш мумкин.

ТИМ маълумотида акс этирилган маблағ ажратиш ва бошқа харажатлар мавжуд режалар бўйича амалга оширилади.

Таклиф этилган пуллар ҳақида маълумот.

Пул-кредит тартибидаги органларга пул сиёсати оралиқ йўналиши бўлган пул-кредит асосий ўзгарувчанлик текширувнинг режавий мазмунига эришиш учун операцион белгиланган ўзгаришлар маълумотлари ҳам зарур. Бундай маълумотлар тўпланади. Муносиб ўхшашлик қуйидагича ёзилиши мумкин:

$$NFA^* + NDGG^* + CCB^* = RM^* = DIN^*$$

Бу ерда: NFA – пул-кредит органларининг соф хорижий активлари;

NDGG – давлатга соф ички кредит;

CCB – тижорат банкларида талаблар;

RM — заҳира пуллар;

DIN — бошқа моддалар, нетто.

Юлдузлар — пул-кредит тартибининг ҳисоби белгисидир.

Пул-кредит текширувида акс этган консалидар банк тизими M2 пул агрегатининг миқдорий ўзгаришлари билан қуйидаги тенглик ёрдамида боғлиқ бўлиши мумкин:

$$MQ = KRM^*$$

K — катталиқ миқдори билан боғлиқ, банк тизимида сегментлаш тузилиши заҳиралари ўртача заҳира талаблари моҳиятини текширишдир, лекин бу икки катталиқ эмас.

Нобанк тизимида нақд пул фоизини ўрганиш учун қуйидаги тенглама берилган:

СУ — банк ташқарисидаги нақд пул;

Д — жорий депозитлар, муҳлатли ва омонат депозитлар;

R — тижорат банклари заҳиралари ортиқча заҳираларни киритган ҳолда;

С — банк ташқарисидаги нақд пулнинг умумий депозит суммасига муносабати.

г — заҳиралар миқдорининг аҳоли даромадлари умумий миқдорига нисбати.

Макроиқтисодий агрегатлар анъанавий тарзда ўзаро алоқадор макроиқтисодий ҳисоблар тизими асосида ҳисобланади: миллий даромад ва ишлаб чиқариш ҳисоблари; тўлов баланси; давлат молияси статистикаси ва пул ҳисоблари. Бу тўрт ҳисобларнинг асосий тавсифлари ва ҳар бир сектор ресурслари баланси ҳамда уни молиялаштириш орасидаги алоқалар ўтган бобларда кўриб чиқилган. Ушбу бобда асосий эътибор ушбу ҳисоблар орасидаги алоқаларга берилган. Молиявий дастур маълум давр давомида эришиладиган иқтисодий ориентирларга етишишга йўналган турли макроиқтисодий соҳалардаги миқдорий ва ўзаро келишилган сиёсий тадбирлар тўпламидан иборат. Молиявий маблағлар ҳаракати ҳисобида тизимли равишда тасвирланган сектор инвестициялари ва жамғармалари орасидаги алоқалар ва бошқа секторлар билан тегишли молиявий операциялар молиявий дастурни тузишда муҳимдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Пул-кредит соҳаси қандай олиб борилади?
2. Пул-кредит соҳасини олиб боришда қандай тамонлар асос бўлади?
3. Пул-кредит соҳаси органларига қайси органлар киради?
4. Пул-кредит соҳасини тартибга солиш органларининг қандай баланслари мавжуд?
5. Пул-кредит обзори қайси секторлар билан боғлиқ?

Асосий адабиётлар

1. Андреев Б.Ф. Системный курс экономической теории. -М.: Прогресс, 1992.
2. Коштык В.И. Макроэкономика. -М. Прогресс, 1998.
3. Козырева В.М. Теоретическая экономика. -М.: Прогресс, 1998.

ТАИЛАНД ФИСКАЛ СИЁСАТИ ВА МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИНИНГ ТАЖРИБАСИ

7.1. Таиланднинг иқтисодий ривожланиши

Таиланднинг иқтисодий ривожланиш тарихига бир назар. Ўтган асрнинг 50-йилларида Таиланд дунёдаги энг камбағал мамлакатлардан бири эди. Жон бошига ялпи даромад 1960 йили тахминан 2000 бат³ (100 АҚШ доллари, айирбошлаш курси 1 АҚШ долларига 20,48 бат) эди. Кейинги 40 йилда иқтисодиёт туб ўзгаришларни бошидан кечирди- инфляциянинг паст сурьатларида ва ташқи қарзнинг ЯИМга мўътадил ошиши билан тез ва барқарор ўсишга эришилди, қашшоқлик даражаси анча камайди. Таиланднинг иқтисодий ривожланишига нефть импорти ривожланаётган бошқа мамлакатларга жуда салбий таъсир қилган 70-йилларнинг нефть шоки ҳам ҳалақит қилмади.

Бу мамлакат кўплаб давлат тўнтаришлари ва тўнтаришга уринишларни бошидан ўтказган. Улар нисбатан демократик ва авторитар бошқарув даврларининг ўзаро алмашилишига олиб келган. Лекин парадокс шундаки, сиёсий чалкашликка қарамасдан иқтисодий стагнациянинг узок давридан сўнг иқтисодий ўсиш тез ва барқарор эди. Ушбу мавзуда бу парадоксни тушунишга ва қуйидаги саволларга жавоб беришга ҳаракат қиламиз:

1. Иқтисодиётнинг жадал ривожланишини келтириб чиқарган шароит ва шартлар қандай эди?

2. Таркибий ўзгаришларнинг дастури қандай эди?

3. Ривожланишда давлатнинг ва хусусий бизнеснинг роли қандай эди?

4. Жаҳон бозорида маҳсулотнинг рақобатбардошлилигини ошириш бўйича чора-тадбирлар нималардан иборат эди?

5. Иқтисодий ўсишни таъминловчи шароит.

6. Қашшоқликни тугатиш ва даромадлар тақсимланишидаги тенгсизликни қисқартириш бўйича дастурлар.

7. Осиё инқирозидан сўнг Таиланд иқтисодиётининг жадал ўсиши яна қайтарилиши мумкинми?

8. Утиш иқтисодиётлари учун Таиланд тажрибасидан қандай сабоқ олса бўлади?

Туб таркибий ўзгаришлар 1961-1966 йилларга мўлжалланган 5 йиллик биринчи миллий иқтисодий ривожланиш режаси (МИРР) қабул қилинган бошланди. Режанинг асосини давлат харажатлари дастури, шу жумладан, давлат мўътадил

бюджет камомadini ушлаб туриш мақсади ташкил этарди. Мақсадлар куйидагилар эди: иқтисодий ўсишга, транспорт, алоқа, энергетика, ижтимоий объектлар ва қишлоқ хўжалигидаги давлат секторида ишлаб чиқариш инфратузилмасининг ривожланиши орқали хусусий секторнинг ўсишига эришиш. Таиланд ҳукуматининг иқтисодий сиёсати хорижий инвестицияларни жалб қилишга қаратилган эди. Бундан ташқари Вьетнам томонидан коммунизм тарқатилиши хавфи олдида Жануби-Шарқий Осиёда капитализмнинг позицияларини мустаҳкамламоқчи бўлган АҚШ ҳукумати томонидан Таиландга ёрдам берилди. Аҳолининг ўсиш суръати 3% бўлишига қарамай, 1-5 йиллик режа муваффақиятли амалга ошири-иқтисодий ўсишда ЯИМнинг ўртача йиллик суръати 8,1%ни ташкил этди.

Таиланд қироллиги конституцион монархияли давлатдир. Лекин соддалик учун бу ерда ва матн давомида «давлат сектори» анъанавий атамаси олинган.

Иккинчи МИРР давомида устуңлик давлат харажатлари ва инсоний ресурсларни ривожлантириш дастурига берилди. Бунда ресурсларни тармоқлар ва иқтисодиёт секторлари орасида бевосита тартибга солиш ва қайта тақсимлаш киритилмаган. Асосий эътибор қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришдан саноатни ривожлантиришга кўчирилди. Натижада, қишлоқ хўжалиги секторининг ўртача йиллик ўсиши биринчи 5- йилликдаги 6,2%дан 4,5%гача пасайди ва иқтисодиётнинг ўртача йиллик ўсиши 7,5%ни ташкил этди. Вьетнам уруши тугагач, АҚШнинг Таиланд ҳарбий мажмуига инвестициялари сезиларли камайди, бу эса ЯИМ пасайишининг сабабларидан бири эди.

Учинчи МИРР (1972-1976) давомида содир бўлган нефть инқирози сезиларли тузатишларни киритди. Ҳукумат асосий эътиборни ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантириш ва яхшилашга, иқтисодий барқарорликни сақлаб туришга, ресурсларни тақсимлашда кўпроқ адолатли бўлишга ва аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашга берди. Нефть инқирози натижасида ЯИМ ўсиш суръатлари 6,2%гача пасайди. Таиланднинг ҳабий саноатига АҚШ инвестициялари камайган шароитда, давлат ҳисобидан инвестициялар кўпайди. Давлатнинг ёрдами билан янги ишлаб чиқаришлар яратилди, саноатнинг ривожланаётган тармоқларига меҳнат ресурслари оқиб келди. ЯИМда қишлоқ хўжалиги секторининг улуши камайиб, ЯИМда саноат ишлаб чиқаришининг улуши ўсди. Бу йилларда миллий иқтисодиётнинг реструктуризацияси амалга оширилди, қулай макро-иқтисодий муҳитни яратиш ва сақлаб қолишга зўр бериб ҳаракат қилинди, муҳим эътибор қишлоқ жойларда ишлаб чиқа-

риш ва туризм ривожланишига берилди. Йирик шаҳарлар инфратузилмаси тез суръатлар билан яхшиланди.

Тўртинчи МИРР давомида (1979-1980 йиллар) 2-нефть шоки содир бўлиб, жаҳон иқтисодиётининг пасайишига олиб келди, бу эса ташқи савдо балансининг камомоди ўсишига ёрдам берди. 80-йиллардан сўнг халқаро кредитлар бўйича фоиз ставкалари кескин кўтарилди. Лекин нефть шокининг оқибатлари иқтисодий дастаклар билан юмшатилиб, натижада бутун 5 йиллик даврда ЯИМнинг ўсиш суръати йилига 5%ни ташкил этди.

Бешинчи МИРРнинг мақсадлари қуйидагилар бўлиб қолди: таркибий ислохотлар, молиявий барқарорликни сақлаб қолиш, қишлоқ аҳолисининг фаровонлигини кўтариш ва қашшоқликни йўқотиш. 1974-1978 йилларда саноат савдо тўсиқлари ҳимоясида эди ва шу вақтнинг ўзида экспорт субсидияларни оларди, бу саноат ишлаб чиқариши ҳажми ҳам, рақобатбардошлиги ҳам ўсишига олиб келди.

Лекин бу сиёсат қўшимча салбий самарага олиб келди.

Ҳимоя ва ДБОларини сақлаш мақсадларига бюджет харажатлари кескин ошди. Шу вақтнинг ўзида давлат корхоналарининг инвестициялари бюджет ҳисобидан ва Молия вазирлиги кафолати остидаги хорижий кредитлар ҳисобидан оширилди. Натижада 1975-1978 йилларда ЯИМга нисбатан давлат харажатлари 24%ини, даромадлари 19%ини ташкил этарди, холос. Шундай қилиб, масалан, 1976 йилда давлат бюджети камомоди 16 млн. бат ёки ЯИМнинг 3,3%ини ташкил этди. Давлат секторининг хорижий қарзлари 87 млн. АҚШ долларидан 1978 йилда 200 млн. АҚШ долларига ўсди. Аҳвол навбатдаги тузатишларни талаб қиларди. Шу мақсадда белгиланган рўйхат бўйича фақат танланган экспортёр тармоқларни рағбатлантирувчи тарифлар ва солиқлар тизими жорий этилди. Бу рўйхатга кирмаган тармоқлар учун максимал экспорт "тариф"лари ўрнатилиб, уларнинг "экспорт" фаоллиги пасайтирилди ва фақатгина бозорга йўналтирилди. Бу сиёсат етарли даражада самарали бўлиб чиқди — саноат экспортининг умумий экспортдаги улуши 1961 йилдаги 2,4 % дан 1968 йилда 61% гача ўсди. Бу қишлоқ хўжалигининг экспортдаги улушидан 3 мартага кўп эди. Экспортнинг ўсиш суръатлари бўйича Таиландни Шарқий Осиё минтақаларининг муваффақиятли ривожланаётган бошқа минтақалари билан таққослаймиз (5-жадвалга қаранг).

Шарқий Осиёнинг айрим мамлакатларида экспорт ўсишининг ўртача йиллик суръатлари (%)

Мамлакатлар	Даврлар	
	1965-1980	1980-1990
Таиланд	8,6	13,2
Хитой	NA	11,0
Малайзия	4,6	10,3
Корея	27,2	12,8

Манба: World Bank, World Development Report 1992.

Ҳукумат прогнозига кўра, 5-МИРП даврида саноат ўсиши йилга 7,6% дан ортиқ бўлиши керак эди, лекин ўсишнинг ҳақиқий суръати прогноздагидан 2 мартага кўп эди. Бунда кичик корхоналар йирикларига қараганда тезроқ ўсишди. Йирик ҳажмдаги хорижий бевосита инвестициялар жалб этилгач, экспортга йўналтирилган меҳнатгалаб ва ресурсталаб тармоқлар тез ривожланди. Натижада иқтисодийнинг саноат секторида янги иш жойларининг ўртача йиллик ўсиши 7,6%ни ташкил этди.

Қашшоқликни йўқ қилиш дастурига келсак, бу ерда иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари ва қашшоқликнинг пасайиши орасида ўзаро алоқа аниқ кўринади. Лекин саноатлаштиш жараёни Бангкок ва унинг яқинидаги провинция (вилоят)лардагина мужассамлашганди. Саноат фаоллигини минтақавий дисперцияларга уриниш етарли муваффақият билан яқунланмади, бу эса Таиланд минтақалари иқтисодий ривожланиш даражалари орасида йирик фарқларга олиб келди. Шунинг учун провинция (вилоят)ларда қашшоқликни йўқ қилиш борасида мақсадли дастурлар қабул қилинди.

Дастурнинг асосини Таиланд қироли- Бумелопа Абдулай Рама IX ғамхўрлиги остида тузишди.

Ушбу дастурлар қуйидаги масалаларни ечишга қаратилган эди: провинция (вилоят)ларда саноат корхоналарининг ўсиши, янги иш ўринларини кўпайтириш; шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ўртасида даромадни қайта тақсимлашдаги тенгсизликни камайтириш. Бу лойиҳаларнинг объекти Таиланднинг энг камбағал провинция (вилоят)лари эди. Бу иш яхши натижаларни берди — ҳозирги вақтда қўшгина қолоқ провинция (вилоят)лар илғорлар қаторига чиқди. Дастурларнинг муваффақиятига ғояларнинг соддалиги, уларнинг аниқ ташкилий тузилмаси ва тегишли молиялаш билан таъминланганлиги ёрдам берди. Миллий ва минтақавий даражада иқтисодийни режалаштиришнинг яхши йўлга қўйилган механизми, минтақаларни ривожлантириш учун имтиёзли инвестицион ва солиқ режимининг

киритилиши товар билан нафақат ички минтақавий бозорларни тўйинтиришга, балки ташқи бозорга, айниқса, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларига чиқишга имкон берди. Кўп лойиҳалар қашшоқликка қарши курашда самара эканлигини исботлашди. Жон бошига даромадлар ва ЯИМ ўсиш суръатлари кўрсаткичларининг ретроспектив таҳлили ҳам бундан далолат беради (6-жадвалга қаранг).

6-жадвал

Таиландда 1975-76 дан 1987 йилларгача қашшоқлик ва иқтисодий ўсиш

	Йиллар			
	1975-76	1981	1986	1988
Жон бошига ялпи даромад (жон бошига қиёсий баҳолардаги Таиланд батларида)				
Шаҳар аҳолиси	2961	5151	5834	6203
Қишлоқ аҳолиси	1981	3454	3823	4076
Минтақалар бўйича, %да				
Шимолий	33,2	21,5	25,5	19,9
Шимоли-шарқий	44,9	35,9	48,2	34,6
Марказий	13,0	13,6	15,6	12,9
Жанубий				
Бангкок ва унинг атрофидаги провинция (вилоят)лар	7,8	3,9	3,5	3,5
ЯИМ (ўртача йиллик хакикий ўсиш суръати. %)	5,9	7,5	5,2	11,5

Манба: Bank of Thailand, Quartile Bulletin, 1990

5-МИРР бажарилишининг ижобий натижалари билан айрим иқтисодий тенденциялар ташвишли эди: бюджет камомади ўси, жамғармалар даражаси 1970-75 йилларда ЯИМнинг 20-27%идан 1985 йил 16-17% гача пасайди. Хорижий валюта-нинг расмий заҳиралари камайиши тезлашди. Масалан, 1970-1985 йилларда у 3 мартага камайган. Ташқи қарзнинг аҳволи ҳам яхши эмас эди, у 1985 йил 16 миллиард АҚШ долларигача кўпайиб, ЯИМнинг 40%ини ташкил этди.

Бу салбий тенденциялар 6-МИРРни бажариш даврида анча яхшиланди. Унда давлат инвестицияларни анчага қисқартириш хисобидан 1988 йили бюджет камомадини ЯИМнинг 1,3%игача камайтиришга эришди. Бунда иқтисодий ўсиш йилига 5%дан ортик кўпайди, ҳукумат тузилмаси яхшиланди ва унинг миллий иқтисодиётдаги роли қайта кўриб чиқилди, хусусий сектор ривожланиши учун қулай шароит яратилди. Айниқса, бунгача давлат инвестициялари сиқиб чиқарилган ички жамғармаларни, асосан хусусий секторникини анчага оширишга эришилди. Давлат корхоналарини хусусийлаш-

тириш ва реконструктаризациялаш жараёнлари давом эттирилди, корхоналарга хорижий қарз бериш ва хорижий инвестицияларни жалб қилишга кўпроқ имкониятлар яратилди. Фискал сиёсатдаги яхшила- нишлардан бири қуйида кўриб чиқуладиган солиққа тортиш тузил- масининг ўзгариши, ҳукумат даромадларининг ошиши эди.

7.2. Таиланднинг фискал тизими

Солиқ ислоҳотлари соҳасида, айниқса, иқтисодий ресурс- ларни қайта тақсимлашга солиқ юкинининг таъсири бўйича Таиланд тажрибаси қизиқарли ва фойдалидир. Айни шу унсур- ларни бу мавзуда батафсилроқ кўриб чиқамиз.

Бюджет таркиби. Таиланднинг миллий бюджети анъана- вий тарзда бюджет ва нобюджет операциялардан иборат. Бюджет лойиҳасини парламент тасдиқлаши керак. Харажат- лар 6 та асосий манбадан даромадлар билан қопланади:

1. Солиқ тушумлари;
2. Давлат корхоналаридан тушумлар;
3. Жарималар;
4. Ички қарзлар;
5. Янги тангаларни чиқариш;
6. Хазина нақд пулидан фойдаланиш.

1-3-моддалар бюджет даромадларидир, 4-6-моддалар бюджет камомадини қоплаш манбаларидир. Бунда хорижий қарзлардан бюд- жет камомадини молиялаш манбаи сифатида фойдаланилмайди. Бу “Бюджет назорати тўғрисида”ги 1959 йилги қонунида белгиланган.

Нобюджет операциялар йиллик бюджетда қайд этилмай- ди. Улар 2 асосий шаклда бўлади: ташқи грантлар ва қарзлар билан молияланган харажатлар ва давлат хазина облигация- лари ҳисобидан молияланадиган харажатлар. Бунда Таиланд Молия вазирлиги кафолатлайдиган давлат корхоналарига хо- рижий кредитлар ҳар қайси йилда бюджет харажатларининг 10%идан ошмаслиги керак, деб белгиланган.

Таиландда солиқ сиёсатини режалаштириш ва бошқариш вазифалари Молия вазирлиги қошидаги Солиқ Сиёсати Офиси- га юклатилган. Солиқ тизими марказий ва маҳаллий ҳукумат- ларнинг солиқларини ўз ичига олади. Маҳаллий ҳокимият орган- ларини молиялашга давлат харажатларининг 5%идан кам сарфланади. Ҳокимиятнинг бу органлари даромадларининг асо- сий манбаи марказий ҳукумат билан бўлинадиган солиқлар қисмидан тушумлар, муниципал мулкдан даромадлар, жарима- лар, божлар ва йиғимларнинг бир неча тури ҳисобланади, Ма- ҳаллий ҳукуматлар хорижий қарзларни олиши мумкин, лекин бу ички ишлар вазирлиги номидан ташкил этилиши шарт.

Солиқлар умуммиллий давлат даромадларининг асосий манбаи бўлиб, 1975-1979 йилларда ЯИМнинг 12-15%ини ташкил этган. Масалан, 1979 йилда давлат бюджети даромадларининг катта қисми умуммиллий даромадлардан эгри солиқларга тўғри келди, шу жумладан, юридик шахслар фойдасига солиқ (21%) жисмоний шахслар даромад солиғи (14,6%), нефть корпорацияларига солиқ (0,65%). 1990-1998 йилларда умумий солиқ тушумлари ЯИМнинг 20-24%ини ташкил этди. Бу ўртача жаҳон кўрсаткичларидан пастдир.

Жадал саноатлашини бошида, ҳали ўтган асрнинг 60-йиллари бошидаёқ импортга тариф ставкаларни дифференциаллаш ва экспортёрларга турли-туман солиқ имтиёзлари каби фискал сиёсатга тўғриланишлар киритилди. Уша даврда асосий солиқ тушумлари импорт товарларга тарифлар, акцизлар ва бизнесга солиқдан иборат эди. 1960 йилдан бошлаб импорт тариф ставкалари ўсиш томон тез-тез ўзгартирилди — протекционистик чора-тадбирлар миллий саноатни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш зарурати билан боғлиқ эди. Солиқ тушумига асосан тўғри солиқларни ошириб эришилди. Шу вақтнинг ўзида экспорт операцияларига солиқлар анча пасайтирилди, бу эса иқтисодий экспортга йўналтириш учун қилинди. Бу солиқ сиёсати натижасида бюджетнинг асосий даромадлари эгри солиқлар эди. Ҳозирги вақтда импорт ва экспорт солиқларда тушумлар марказий ҳукумат бюджети умумий тушумларининг тегишлича 13,5% ва 0,02%ини ташкил этади.

7-жадвал

Давлат бюджетига солиқ тушумларининг алоҳида моддалари (умумий солиқ тушумлари %да)

Бюджет моддалари	1993	1994	1995	1996	1997	1998 I квартал
Тўғри солиқлар	30,56	21,9	34,5	35,4	35,6	29,76
Даромад солиғи	10,82	11	12,4	13,7	14,7	19,92
Корпорациялар фойдасидан солиқлар	19,74	11	22,1	21,7	21	9,84
Эгри солиқлар	63,21	61,8	60,8	60,7	70,8	65,19
Акциз солиғи	24,46	23	22,7	22,1	23	22,31
Бизнесга солиқлар	0,33	0,13	0,1	0,07	0,05	0,06
ҚҚС (жумладан, бизнесга махсус солиқлар)	18,47	19,5	20,1	23	24,4	33,07
Импорт божлари ва тарифлари	19,95	19,2	17,9	15,5	12,4	9,75
Экспорт божлари	0,002	0	0	0	0	0,002
Бошқа солиқ тушумлари	6,228	6,34	4,73	3,93	4,54	5,048

Манба: Bank of Thailand. Statistical Bulletin. 1998.

Марказий ва маҳаллий ҳукуматлар солиқ тушумларининг ҳажми

Йиллар	Солиқ тушумлари						
	жами солиқлар			марказий ҳукумат		маҳаллий ҳукумат	
	млн. батда	умумий даромадлар, %	ЯИМга %	млн. батда	Умумий даромадлар, %	млн. батда	умумий даромадлар, %
1	2	3	4	5	6	7	8
1970	18,084	89,3	13,3	15,6	86,5	2,439	13,5
1971	18,788	89,6	13,0	15,929	84,8	2,859	15,2
1972	20,501	89,5	12,5	17,447	85,1	3,054	14,9
1973	26,179	91,8	12,1	22,463	85,8	3,716	14,2
1974	37,689	90,8	13,9	32,872	87,2	4,817	12,8
1975	37,992	90,8	12,7	32,197	84,7	5,795	15,3
1976	42,655	91,0	12,6	36,184	84,8	6,471	15,2
1977	53,575	92,7	13,6	45,130	84,2	8,445	15,8
1978	64,837	92,6	13,8	55,005	84,8	9,832	15,2
1979	78,707	93,0	14,1	66,941	85,1	11,766	14,9
1980	94,376	91,2	13,8	80,611	85,4	13,765	14,6
1981	107,814	89,7	13,7	94,803	87,9	13,011	12,1
1982	112,593	89,3	13,3	99,053	88,8	13,540	12,0
1983	132,994	88,0	14,4	118,133	88,0	14,861	11,2
1984	145,186	91,3	14,7	130,311	89,8	14,875	10,2
1985	153,329	88,9	14,7	136,672	89,1	16,657	10,9

Манба: Cai pat Sahasakul. Features of the tax system in Thailand.

Таиланд солиқ тизимининг қуйидаги характерли хусусиятларини ажратамиз (солиқ ислоҳотларининг тарихи 9-жадвалда акс эттирилган):

- давлат даромадлари таркибида ЯИМга нисбатан ноэластик бўлган ва тор солиққа тортиш базасига эга эгри солиқларнинг улуши катта. Бу ЯИМ ўсиши билан солиқа тортишнинг ўртача ставкаси автоматик тарзда пасайишини билдиради;

- даромад солиғининг шкаласи прогрессивдир. Даромад буйича солиқ йиғимларининг эластиклиги 1 дан юқори. Лекин даромадларнинг катта қисми, масалан, меросдан даромад ва банк депозитларидан фойзлар солиқ солиш базасидан ажратилиб, чегириб ташланади.

Корпорациялар фойдасидан солиқ асосий эмас. Таиланд Молия вазирлигининг фикрича, ушбу солиқни йиғиш интизомини кучайтириш керак. Йирик корхоналардан фойда солиғи Securities Exchange of Thailand реестрига кирганларидан соф

Даромад солиғининг хусусиятлари. Таиланд солиқ қонунчилигига кўра, солиққа тортиш объектлари қуйидагилар ҳисобланади: жисмоний шахслар, жамиятлардан мерос билан ўтган корхоналар. Даромад солиғининг тузилмаси анча мураккабдир. 1932 йилда “Маошдан солиқ тўғрисида”ги қонун қабул қилинган ва даромад солиғининг ҳамда корпорациялар фойда солиғининг тизими тасдиқланган. 1938, 1953, 1986 йилларда даромад солиғининг шкаласи тубдан қайта кўрилган. Охириги таҳрирдаги шкалада 10 дан ортиқ даромадлар категорияси мавжуд ва 5% дан 55%гача ўзгаради. Барча даромадларни қуйидагича таснифлаш мумкин: солиқ солишдан озод этилган даромадлар, декларация қилинадиган даромадлар, ноқонуний даромадлар.

Биринчи категорияга маълум суммадан (солиққа тортилмайдиган минимум) кам даромадлар киритилади. Бу даромадлар солиқ кодексига истисно қилинган. Масалан, бунга транспорт харажатлари, ижтимоий тўловлар, давлат жамғарма омонатлари бўйича фоизлар, давлат жамғарма банки депозитлари бўйича фоизлар, давлат мукофотлари, бюджет ва бошқалар киради.

Иккинчи категорияга турли-туман даромад турлари: масалан, иш ҳақи, рента, хусусий меҳнат фаолиятидан даромад ва бизнесдан даромадлар киради.

Учинчи категория ноқонуний даромадлар, ноқонуний иқтисодиёт даромадлари ва бошқа яширин даромадлардан иборат.

Декларация қилинган даромадлар соф даромад эмас. Шунинг учун солиққа тортиш учун база бўла олмайди. Солиқ кодексига солиққа тортиш базасини ҳисоблаш учун декларацияланган даромадлардан чегирмаларни кўзда тутган. Бу чегирмалар ва истиснолар 3 гуруҳ бўйича таснифланади: андозавий ёки бизнес чегирмалар, истиснолар, қайта ҳисобланган чегирмалар.

Солиқ тўловчиларнинг декларацияланган даромаддан маълум фоиздан иборат бўлган андозавий чегирмаларга ҳақи бор. Бу чегаравий даражадан ошмаслиги керак. Масалан, 1986 йилда у даромаднинг бир тури бўйича 30%ни ташкил этган. Ушбу чегирмалар тадбиркорлик ривожини рағбатлантириш учун қилинган.

Декларацияланган даромаддан чегирмалар кўринишидаги истиснолар ҳам солиққа тортиш базасини қисқартиради. Бу истисноларнинг миқдори солиқ тўловчи жисмоний шахс ёки жамиятга боғлиқ.

Маълумки, даромад солиғи бўйича тушумларни 2 асосий усул билан ошириш мумкин. Биринчиси — чегаравий ставкаларни пасайтириб, солиққа тартиш базасини кенгайтириш. Иккинчиси — чегаравий ставкаларни ошириш. Самаралироқ усул-

ни танлаш масаласи пайдо бўлади, чунки иккала ҳолда ҳам бюджетга бир хил тушумларга эришиш мумкин. Бу маслани ечишга ёндашувларни Таиланд солиқ тизими мисолида ҳам кўриш мумкин.

7.3. Ўзбекистон уй хўжаликларининг даромадлари ва харажатлари моделини такомиллаштириш

Самарали солиқ тизими иқтисодий ўсишнинг муҳим унсуридир. Утиш даври шароитида фискал тизимда босқичма-босқич ўзгаришлар керак. Ўзбекистонда фискал ислохотларнинг биринчи босқичида тўғри солиқларнинг, яъни даромад солиғи ва корпорацияларнинг фойда солиғи тизимини кўриб чиқиш керак. Иккинчи босқичда эгри солиқларнинг ишлаш механизмини такомиллаштириш зарур.

Даромад солиғи ислохоти истеъмолнинг барқарор даражасига эришишга йўналтирилиши лозим. Солиқлар уй хўжаликларининг ялпи даромадлари ўсишини рағбатлантириши керак, чунки аҳолининг тасарруфидаги даромадлари ва ЯИМ орасида тўғри ўзаро алоқа мавжуд. Бундан ташқари мамлакат уй хўжаликларининг жамғармаларини рағбатлантириш зарур. Давлат харажатларини камайтириб, даромад солиғининг шкаласини қайта кўриб чиқиш керак. Ресурсларга тўловлар, ишлаб чиқариш ва истеъмолга солиқлар тизимини ўзгартириб, ишлаб чиқариш ресурслари самарали қайта тақсимланишини рағбатлантириш мумкин.

Солиқ қонунчилигидаги ўзгаришларни ишлаб чиқишда давлат бюджети харажатларини истеъмол даражасидаги ўзгаришлар билан таққослаш муҳимдир. Қисқа муддатли даврда ялпи истеъмолни кўпайтириб ялпи таклифни рағбатлантириш мумкин, бундан ташқари бўш қувватлар мавжуд.

Демак, бир томондан, шахсий истеъмолни, иккинчи томондан, ишлаб чиқаришни рағбатлантириб, ҳукумат ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг ўсган ҳажмлари ҳисобидан олинган солиқлар билан бюджетни тўлдириши мумкин. Лекин бу имкониятни асослаш батафсил ҳисобларни талаб қилади.

Умуман олганда, қўйидагиларни тавсия этиш мумкин:

1. Солиққа тортиш базаси тор бўлиши керак эмас, даромад олиш манбаларини кўпайтириш керак;
2. Имтиёзларни максимал қисқартириш;
3. Солиқнинг максимал ставкаларини пасайтириш;
4. Солиқ йиғиш назоратини солиқ тўловчиларнинг хўжалик фаолиятига бевосита аралашмасдан кучайтириш;

5. Устуворлиги бўйича давлат бюджети харажатларини аниқ ажратиш;

6. Бюджетга кам даромад олиб келувчи солиқларни бекор қилиш;

7. Даромадлар ва харажатлар томонидан давлат бюджетининг ошкоралигини ошириш.

Шундай қилиб, Ўзбекистон иқтисодий ривожланишини моделлаштиришда янги ёндашувларни аниқлашнинг объектив зарурати пайдо бўлади. Шунини таъкидлаш муҳимки, яратилган эконометрик модел Ўзбекистон иқтисодий ривожланишининг қатор хусусиятларини ҳисобга олади, лекин у такомиллаштирилиши мумкин.

Малайзия ва Таиланднинг моделлаштириш тажрибаси қизиқдир. Шу билан бирга моделлаш соҳасидаги тажрибани Ўзбекистон шароитида фақат қисман қўллаш мумкин. Жанубий Шарқий Осиё мамлакатлари бевосита Малайзия ва Таиланд тажрибаси асосида шаклланган. Бу мамлакатларда ижтимоий сиёсатга катта эътибор берилади. Масалан, Таиландда кам даромадлиларга ёрдам бериш, қашшоқликни йўқотиш ва даромадлардаги фарқни камайтириш бўйича ижтимоий дастурлар кенг тарқалган. Муваффақият асосан макроиқтисодий ҳолат таҳлилининг аниқлиги, эҳтимолли сценарийларни бериш ва улар асосида моделлаш ва прогнозга боғлиқ. Макроиқтисодий моделларни қўллашдан мақсад шу.

Қисқача хулосалар

Таиландда туб тузилмавий ўзгаришлардан ҳар бири ўз мақсад ориентларига эга 5 йиллик дастурлардан бошланди. Бундан ташқари провинцияларда ҳам мақсадли дастурлар қабул қилинди. Солиқ сиёсатини режалаштириш ва бошқариш функциялари Молия вазирлигидаги Солиқ сиёсати офисига юклатилган. Давлат даромадлари таркибида билвосита солиқлар асосий улушга эга. Ўзбекистондаги даромад солиғи шкаласи истеъмолнинг барқарор даражасига етишга йўналтирилиши керак. Солиқлар асосан уй хўжалиklarининг ялпи даромадлари ўсишини рағбатлантириши лозим.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Таиланднинг иқтисодий ривожланиши ҳақида тушунча беринг.
2. Таиланднинг фискал тизими қандай?
3. Ўзбекистон уй хўжалиklarининг даромадлари ва харажатлари моделини такомиллаштириш қандай йўл орқали амалга оширилади?

1. Андреев Б.Ф. Системный курс экономической теории. - М.: Прогресс, 1992.
2. Костюк В.И. Макроэкономика. -М. Прогресс, 1998.
3. А. Луссе. Макроэкономика. Санкт-Петербург, изд. «Питер», 1999.
4. Макроиктисодий таҳлил ва сиёсат. ХВФ семинар материаллари, -Вена, 2000.
5. Ўзбекистон Республикаси Статистика Департаменти «Миллий ҳисобот тизими».
6. «System of National Accounts» Commission of European Communities, International Monetary Fund, Organization for Economic Cooperation and Development, United Nations and The World Bank, 1993. Volume 1.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Андреев Б.Ф. Системный курс экономической теории. - М.: Прогресс, 1992.
2. Костюк В.И. Макроэкономика. -М. Прогресс, 1998.
3. Козырева В.М. Теоретическая экономика. -М.: Прогресс, 1998.
4. Лебедев В.В. Основы экономических знаний. -М., 1995.
5. А. Луссе. Макроэкономика. Санкт-Петербург, изд. «Питер», 1999.
6. Макроиктисодий таҳлил ва сиёсат. ХВФ семинар материаллари. -Вена, 2000.
7. Ўзбекистон Республикаси Статистика Департаменти «Миллий ҳисобот тизими».
8. «System of National Accounts» Commission of European Communities, International Monetary Fund, Organization for Economic Cooperation and Development, United Nations and The World Bank, 1993. Volume 1.
9. Theoretical Aspects of the Design of Fund-Supported Adjustment Programs. A study by the Research Department of the International Monetary Fund, Occasional paper 55, IMF, Washington, D.C., September 1987.
10. Robert S.Pindyck, Daniel L.Rubinfeld «Econometric Models and Economic Forecasts» Third Edition Mc.Graw-Hill, Inc. 1991.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	5
I БОБ. «МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ»ГА КИРИШ.....	6
1.1. Диалектика ва иқтисодий таҳлил.....	6
1.2. Макроиқтисодий таҳлил ва МХТнинг роли.....	8
1.3. МХТдан фойдаланиш соҳалари.....	10
Қисқача хулосалар.....	12
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	12
Асосий адабиётлар.....	12
II БОБ. ИҚТИСОДИЁТНИНГ РЕАЛ СЕКТОРИ.....	13
2.1. Миллий даромадлар ва маҳсулотлар ҳисоби.....	13
2.2. Миллий ҳисобнинг асосий айниятлари.....	17
2.3. Нарх даражасини прогнозлаш. Умумий ҳолатлар.....	21
Қисқача хулосалар.....	25
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	25
Асосий адабиётлар.....	25
III БОБ. ТЎЛОВ БАЛАНСИ.....	26
3.1. Таҳлилий ҳисобот.....	26
3.2. Асосий вазиятлар.....	29
3.3. Импортни таҳлил қилиш.....	31
3.4. Экспортни таҳлил қилиш.....	33
3.5. Хизмат ва трансфертларни таҳлил қилиш.....	35
3.6. Капитал операциялар ҳисоби.....	36
Қисқача хулосалар.....	38
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	38
Асосий адабиётлар.....	39
IV БОБ. БЮДЖЕТ-СОЛИҚ (ФИСКАЛ) СЕКТОРИ.....	40
4.1. “Давлат бошқарув органлари” тушунчасига изоҳ.....	40
4.2. Давлат бошқарув органлари (ДБО)нинг операциялар ҳисоби... 41	41
4.3. Давлат бошқарув органлари операцияларининг тавсифланиши... 42	42

4.4. Давлат даромадлари ва трансфертларнинг таҳлили.....	45
Қисқача хулосалар.....	47
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	48
Асосий адабиётлар.....	48
V БОБ. ФИСКАЛ ҲИСОБЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ.....	49
5.1. Фискал ҳисоблар.....	49
5.2. Фискал баланси.....	56
5.3. Бюджет таҳлили	57
5.4. Давлат молия статистикаси: маълумотларни тақдим этиш тамойлари.....	61
5.5. Камомадни молиялаш.....	61
5.6. Даромадларнинг таҳлили.....	68
5.7. Харажатлар таҳлили.....	72
5.8. Давлат харажатларининг макроиқтисодий оқибатлари.....	73
Қисқача хулосалар.....	79
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	79
Асосий адабиётлар.....	79
VI БОБ. ПУЛ-КРЕДИТ (МОНЕТАР) СЕКТОРИ.....	80
6.1. Иқтисодий операциялар.....	80
6.2. Миллий даромад, маҳсулот ва тўлов баланси ҳисоблари ўртасидаги алоқа.....	81
6.3. Давлат молия статистикаси, миллий даромад ва маҳсулот ҳисоблари ва баланси.....	84
6.4. Пул-кредит обзорининг бошқа макроиқтисодий ҳисоблар билан ўзаро алоқаси.....	86
6.5. Пул воситаларининг оқими.....	87
6.6. Таҳлилий ҳисобот.....	90
6.7. Маълумотларнинг асосий манбалари.....	92
6.8. Пул-кредитни тартибга солиш ташкилотлари.....	93
6.9. Пул депозит банклари.....	97
6.10. Иккинчи даража: пул-кредит масаласи.....	98
Қисқача хулосалар.....	104
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	105
Асосий адабиётлар.....	105

VII БОБ. ТАИЛАНД ФИСКАЛ СИЁСАТИ ВА МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛИНИНГ ТАЖРИБАСИ.....	106
7.1. Таиландни иқтисодий ривожланиши.....	106
7.2. Таиланднинг фискал тизими.....	111
7.3. Ўзбекистон уй хўжалиklarининг даромадлари ва харажатлари моделини такомиллаштириш.....	117
Қисқача хулосалар.....	119
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	119
Асосий адабиётлар.....	120
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	121

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
PART-I. INTRODUCTION TO MACROECONOMIC ANALYSIS.....	6
1.1. Dialectics and economic analysis.....	6
1.2. Macroeconomic analysis and the role of national account system.....	8
1.3. Spheres utilizing national account system.....	10
Brief conclusions.....	12
Questions for discussion and control.....	12
Main literature.....	12
PART-II. REAL SECTOR OF ECONOMY.....	13
2.1. National income and account of products.....	13
2.2. Main theories of national account.....	17
2.3. Analysis of price level. General conditions.....	21
Brief conclusions.....	25
Questions for discussion and control.....	25
Main literature.....	25
PART-III. BALANCE OF PAYMENT.....	26
3.1. Analysis account.....	26
3.2. Main condition.....	29
3.3. Analysis of import.....	31
3.4. Analysis of export.....	33
3.5. Analysis of service and transfers.....	35
3.6. Capital operations account.....	36
Brief conclusions.....	38
Questions for discussion and control.....	38
Main literature.....	39
PART-IV. BUDGET AND TAX (FISCAL) SECTOR.....	40
4.1. Definition of “Regulatory authorities of government”.....	40
4.2. Operating accounts of “Regulatory authorities of government”.....	41
4.3. Definition of operations of “Regulatory authorities of government”... ..	42

ҲАЙДАРОВ МИРСАЛИ ТОЖИЕВИЧ
КАЛАНОВА МУЎТАБАР ЗОКИРИЛЛАЕВНА

МАКРОИҚТИСОДИЙ ТАҲЛИЛ

(Ўқув қўлланма)

Нашир учун маъсул:

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси

Адабиёт жамғармаси директори

Қурбонмурод Жумаев

Мусаввир: Акбарали Мамасолиев.

Муҳаррир: З. Йўлдошев

Техник муҳаррир: Ш.Таджиев

Мусахҳиҳ: Ж. Йўлдошев

Компьютерда саҳифаловчи: Д.Иномов

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsue.uz

Электрон почта манзили: info@tsue.uz

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босишга рухсат этилди 20.01.2004 й.

Қоғоз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди.

Нашир босма тобоғи 8. Нусхаси 500

Буюртма № 179

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.
700000, Тошкент, Ж-Неру, 1.

«Тағарқиёт ИСН» фирмаси матбаа бўлимида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Белгена мавзеси, 18-б.

ХАЙДАРОВ Мирсоли Таджиевич —
«Макроқтисодиёт» кафедраси доценти, иқтисод
фанлари номзоди. У 25 тадан кўпроқ илмий мақолалар
муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси —
макроқтисодиёт сиёсатида инвестициялаш қўлами
ва давлат бошқарув муаммоларига бағишланган.

КАЛАНОВА Мубтабар Зокирллаевна —
«Макроқтисодиёт» кафедраси доценти, иқтисод
фанлари номзоди. У 1 та монография, 3 та рисола, 5 та
дарслик, 6 та ўқув қўлланма, 40 тадан ортиқ илмий
мақолалар муаллифи ва 20 дан кўпроқ иқтисодий
мавзудаги адабиётларнинг масъул муҳаррири.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Ижтимоий
соҳани ривожлантириши муаммолари, тартибга солиши
усуллари ва ривожлантириши истиқболи; бошқаришда
махаллий органларнинг роли».

